

Izvorni znanstveni rad
UDK 94:327(497.5DUB:497.15)“19”
Primljeno: 7.9.1998.

POLITIČKE STRUJE U DUBROVNIKU I ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE (I. dio)

PERO DEPOLO

SAŽETAK: U širem sklopu problema austro-ugarske aneksije BiH analiziraju se politički stavovi vodećih hrvatskih političkih stranaka, Hrvatsko-srpske koalicije i Stranke prava te srpskih grupacija koje su u tom pogledu bile vezane za politiku Srbije. Problem aneksije BiH u Hrvatskoj i Dalmaciji odrazio se i u Dubrovniku. Uz prikaz dubrovačkih političkih prilika u predaneksijskom razdoblju, raščlanjuju se različiti stavovi koji su prema aneksiji proklamirani u *Crvenoj Hrvatskoj*, *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* i *Dubrovniku*, stranačkim glasilima Hrvatske stranke, kasnije Koalicije dubrovačkih čistih pravaša i Srpske stranke.

1. POLITIČKE STRUJE U HRVATSKOJ, DALMACIJI I BOSNI I HERCEGOVINI UOČI ANEKSIJE

Hrvatsko-srpska koalicija u vrijeme priprema za aneksiju i aneksijske krize

Koncepcija “novog kursa” prvi put je javno izražena u jesen 1903. u govoru predsjednika Stranke prava dr. Ante Trumbića na zasjedanju Dalmatinskog sabora. Temeljni koncept novog političkog pravca, koji označava pre-

kid sa starom državno-pravnom politikom, sadrži u sebi poziv na obranu od germanske opasnosti s jedne, kao i poziv na suradnju sa svim narodima ugroženima od njemačkog *Dranga* s druge strane. Ovdje se prvenstveno misli na Hrvate, Srbe, Mađare, Talijane i ostale. Trumbićev antigermanski stav podržali su ne samo hrvatski, već i srpski i talijanski zastupnici. Dalmatinski političari, podupirući Mađare, daju zapravo podršku mađarskoj opoziciji i njenoj borbi za osamostaljenje Ugarske u razdoblju krize dualizma.¹

Idejni projekt politike “novog kursa” u jesen 1903. nije sadržavao razrađene hrvatsko-mađarske odnose. To se pokazalo mogućim tek nakon pobjede mađarske opozicije na parlamentarnim izborima u siječnju 1905. Prvi hrvatski političar koji je neposredno reagirao na uspjeh mađarske opozicije bio je Frano Supilo, u to doba urednik riječkog *Novog lista*. Za njega događaji u Mađarskoj predstavljaju veliku prekretnicu i izazov hrvatskoj politici. Već krajem veljače 1905. Supilo predlaže zajednički sastanak hrvatskih političara iz Banske Hrvatske i Dalmacije na kojem bi se izradio zajednički program hrvatske politike aktivno uključen u ugarsku krizu. Konkretno, Supilo povezuje pitanje carinske rastave, dakle jedno od vitalnih pitanja Monarhije u vrijeme akutne krize dualizma, s potrebom sjedinjenja hrvatskih zemalja.²

Nakon Supila, u susret hrvatsko-mađarskom sporazumu istupaju Vinko Milić i dr. Ante Trumbić. U proces izjašnjavanja o hrvatsko-mađarskim odnosima, nakon pobjede mađarske koalicije, uključili su se ugledni dalmatinski političari. Trumbić je, dapače, mađarskoj koaliciji kao uvjet za suradnju i pomoć postavio ispunjenje političkog projekta sa sljedećim elementima: “reinkorporacija Dalmacije Banovini i revizija Nagodbe s ciljem da se garantira politička, ekonomska i kulturna nezavisnost Hrvatske”.³

U travnju 1905. sasatali su se u Pešti dr. Ante Trumbić i prvi čovjek Nezavisne stranke, najvažnije komponente heterogene koalicije u opoziciji, Ferencz Kossuth. Tom prilikom Trumbić je mađarskom prvaku izložio projekt hrvatsko-mađarskog saveza, koji se na neki način može tretirati kao pro-

¹ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968: 218.

² Rene Lovrenčić, *Geneza politike “novog kursa”*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972: 282.

³ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 282-282.

totip Riječke rezolucije. Trumbićev plan predviđa modificirani dualizam u okviru kojega bi Hrvatska u zajednici s Ugarskom imala znatno povoljniji status. Na taj način, kao koncesija mađarskom partneru napušta se ideja o stvaranju samostalne hrvatske države, koju će nedugo zatim proklamirati tek fuzionirana dalmatinska Hrvatska stranka, u tom trenutku najjača hrvatska stranka čiji je potpredsjednik dr. Ante Trumbić.⁴ “S obzirom na to da je Trumbić igrao prvu ili barem drugu ulogu u izradi programa fuzije, može se pretpostaviti da je spomenutim postupkom ili pokušao zavarati mađarsku opoziciju ili potajno napustio jednu od bitnih točaka tog programa”.⁵

Međutim, hrvatska saborska opozicija na tlu Banovine ponudila je svim hrvatskim strankama posve različitu platformu u odnosu na Trumbićev projekt. Na zajedničkom sastanku od 6. VI. 1905. ona je privremeno prihvatila nešto modificirani Frankov prijedlog, koji je zapravo bio usmjeren protiv Mađara. Na taj način, Hrvatska stranka u Dalmaciji, na čijem čelu stoje glavni pobornici “novog kursa”, stavljena je pred težak izazov kako u vlastitoj stranci, tako i izvan njenih redova. Za predstavnike “novog kursa” neutralan stav prema ugarskoj krizi, a aktivan na strani Beča nije dolazio u obzir. Hrvatska stranka u Dalmaciji preko *Narodnog lista* u Splitu i *Crvene Hrvatske* u Dubrovniku zapravo je odbacila prijedlog banovinske opozicije i odlučno se u praksi založila za liniju “novog kursa”. Stav Dalmacije prihvaćen je u Banovini relativno mirno, s izuzetkom frankovaca, koji preko svog glasila *Hrvatsko pravo* reagiraju dosta oštro napadajući dalmatinske političare. Drugi banovinski političari nisu ih htjeli slijediti da ne bi prekinuli kontakt s Hrvatskom strankom, koja je upravo 1905. nastala fuzijom Narodne hrvatske stranke i Stranke prava, te na taj način predstavljala najznačajniju političku tvorevinu u tom trenutku. Veze između Hrvatske stranke prava i Čiste stranke prava u Banovini, olabavile su zbog neizjašnjavanja prve o spomenutom sporu.⁶

Konačno, na sastanku banovinske saborske opozicije 3. VI. 1905. većina zastupnika nije htjela slijediti kurs frankovaca, smatrajući da Hrvatska mora aktivno sudjelovati u ugarskoj krizi. Međutim, njen apel za akcijom ostalim

⁴ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 286-288.

⁵ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 288.

⁶ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 293-295.

hrvatskim političkim činiteljima nije sadržavao konkretne elemente djelovanja. Ovakav ishod zagrebačke konferencije odgovarao je Hrvatskoj stranci, koja će postupno preuzeti inicijativu u hrvatskoj politici.⁷

Ipak, trebalo je afirmirati “novi kurs” i u vlastitim redovima, jer se u Hrvatskoj stranci nalaze i dosta utjecajni elementi proaustrijske orijentacije. Dubrovački sastanak Kluba Hrvatske stranke 14. i 15. VIII. 1905. kretao se u pravcu daljnje afirmacije pobornika “novog kursa”. Projekt banovinske opozicije usvojen je u Zagrebu 6. VI. 1905., a drugi, koji je sastavio dr. Josip Frank, nije uopće razmatran. Istovremeno je odbačen prijedlog o suradnji s mađaronima, kao neprikladan za realizaciju mađarsko-hrvatskog sporazuma. Organizacija nove konferencije, na kojoj su trebali biti zastupljeni i predstavnici banovinske opozicije, povjerena je dr. Peru Čingriji, dr. Anti Trumbiću i Vinku Miliću. Osim toga, na suradnju se poziva i Srpska stranka, koja na dalmatinskom tlu djeluje još od 1879.⁸

Zaključci dubrovačkog sastanka jasno pokazuju da je organizacija budućeg zajedničkog sastanka hrvatskih političara, koji će se na prijedlog Supila održati u Rijeci, potpuno u rukama Hrvatske stranke.⁹

Konačno, većina hrvatskih zastupnika iz Dalmacije i Hrvatske usvaja 3. X. 1905. u Rijeci dokument, kasnije poznat kao *Riječka rezolucija*. “Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj nastale radi borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do potpune državne samostalnosti. Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već stoga, što svaki narod ima pravo, da slobodno i nezavisno odlučuje o svome biću i o svojoj sudbini”.¹⁰

Prema tome, hrvatski zastupnici podržavaju borbu mađarske udružene opozicije, koja teži za pratvaranjem realne u personalnu uniju. Rezolucija dalje ističe kako su hrvatski i mađarski narod upućeni jedan na drugi zbog zajedničke vanjske opasnosti. Kao uvjet za hrvatsku podršku mađarskoj opoziciji traži se reinkorporacija Dalmacije Hrvatskoj s jedne i demokratizacija političkog života na području Banovine s druge strane.

⁷ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 296.

⁸ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 298-300.

⁹ Ivo Perić, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*. Split, 1984: 105.

¹⁰ Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Zagreb: Kultura, 1953: 317-318.

Dana 17. listopada iste godine srpski zastupnici hrvatskog i dalmatinskog sabora usvajaju *Zadarsku rezoluciju*, u kojoj također podržavaju borbu Kosuthove udružene opozicije te izražavaju spremnost na novi kurs u svojoj politici prema sjedinjenju hrvatskih zemalja pod uvjetom da se prizna ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda. Uvjeti postavljeni Mađarima istovjetni su onima u Riječkoj rezoluciji.¹¹

Dana 14. studenog iste godine sastaju se u Zadru zastupnici Hrvatske i Srpske stranke u Dalmaciji, gdje su se dogovorili o zajedničkoj borbi za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije i istovremeno zaključili da su Hrvati i Srbi jedan narod. Sporazumom se predviđa da se u školama predaje hrvatska i srpska povijest, da se uče latinica i ćirilica, da se uz hrvatske ističu i srpske zastave ukoliko u općinama srpski poslanici čine trećinu od ukupnog broja zastupnika, kao i da se zajednički jezik službeno naziva hrvatski ili srpski.¹²

Zadarskom rezolucijom i zaključcima zadarskog sastanka završava teški proces približavanja hrvatskog i srpskog građanstva, te se na taj način stvara nužni preduvjet za afirmaciju novog kursa.¹³

Novom kursu u Hrvatskoj suprotstavljaju se frankovci, mađaroni i Hrvatska pučka seljačka stranka. Osim toga, neke objektivne okolnosti na tlu Banovine radaju nepovjerenje prema mađarskoj opoziciji. Uostalom, Banska Hrvatska je, za razliku od Dalmacije, na vlastitotj koži osjetila mnoge varijante mađarske hegemonije. Ipak, pokušaj frankovaca da izazovu narodni bunt protiv Riječke rezolucije nije upio zbog otpora Napredne stranke, Socijal-demokratske stranke, kao i velikog oduševljenja za novi kurs u Dalmaciji.¹⁴

Poslije velikih poteškoća, potkraj 1905. u Hrvatskoj se osniva Hrvatsko-srpska koalicija kao glavni pobornik politike "novog kursa". Koalicija obuhvaća: Hrvatsku stranku prava, Hrvatsku naprednu stranku, Socijaldemokratsku stranku (do 1906.), Srpsku narodnu samostalnu stranku, Srpsku narodnu radikalnu stranku (do 1907.), te jedan dio političara vanstranačke ori-

¹¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 222.

¹² Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1960: 19-20.

¹³ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 15, 20.

¹⁴ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 21.

jentacije. Izborni proglas Koalicije od 11. XII. 1905. predstavlja tipični građansko-demokratski program koncipiran u duhu ideja “novog kursa”. Hrvatsko-srpska koalicija zahtijeva dosta radikalnu demokratizaciju političkog života. Ona posebno ističe ustavnost, građanska prava, opće pravo glasa, ali i socijalne zahtjeve u interesu seljaštva i radnika. Opozicija na dnevni red hrvatske politike ponovno stavlja financijsku samostalnost, nacionalnu ravnopravnost kao i sjedinjenje hrvatskih zemalja. Tim građansko-demokratskim programom Hrvatsko-srpska koalicija osigurava podršku širih slojeva naroda. “Formiranje Hrvatsko-srpske koalicije završena je historija nastajanja politike novog kursa, a započinje mukotrpan period njene praktične djelatnosti u sjeni Beča i Pešte”.¹⁵

Hrvatsko-srpska koalicija nastala je na podlozi skromnog ekonomskog napretka Banske Hrvatske na početku 20. st. kao zastupnik viših slojeva hrvatskog i srpskog građanstva. Političari Koalicije predstavnici su akumuliranog domaćeg kapitala, te se u tom svjetlu mora sagledati istaknuta uloga ovog stranačkog bloka u političkom životu Banske Hrvatske sve do kraja Prvog svjetskog rata. Uz to, Hrvatsko-srpska koalicija ima znatan utjecaj na razvoj u Dalmaciji i Istri.¹⁶

Koaliciju podupiru tri najvažnije domaće banke u Hrvatskoj: Prva hrvatska štedionica, Hrvatska poljodjelska banka i Srpska banka.¹⁷

Jasno da novi kurs nailazi na pozitivan odjek u redovima mađarske opozicije, ali realizacija hrvatsko-srpske i mađarske suradnje nailazi na nepremostive zapreke. Osim trenutnih političkih interesa, koji proizlaze iz zajedničkog otpora prema Beču, svi ostali činitelji, od gospodarskih preko državno-pravnih do pitanja vezanih za demokratizaciju političkog života, razdvajaju dvije koalicije. Nezavisna stranka i ostali njeni koalicijski partneri ne mogu dozvoliti financijsku emancipaciju Hrvatske, jer bi to značilo slabljenje mađarske pozicije na Jadranu u trenutku kada se očekuje potpuni slom vladavine Liberalne stranke i preuzimanje vlasti od strane opozicije. Osim toga, kralj je čak preduhitrio zajednički sastanak hrvatsko-srpske i

¹⁵ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 21, 22; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 223.

¹⁶ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 226.

¹⁷ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 25.

mađarske delegacije, saznavši za 19. veljače ugarski parlament.¹⁸

Dana 5. IV. 1906. sklopljen je sporazum između kralja i mađarske koalicije, kojim heterogena Koalicija preuzima vlast. Svibanjski izbori u Hrvatskoj iste godine doveli su do poraza mađaronske Narodne stranke. Međutim, položaj Koalicije nije bio idealan. Već sam sporazum vladara s mađarskom koalicijom sveo je na minimum izgleda za hrvatsko-mađarsku suradnju. Osim toga, Koalicija nema većinu u hrvatskom saboru, a i sama nije dovoljno homogena s obzirom na svoj raznoliki sastav. U toj konstelaciji, uoči otvaranja sabora sklopljen je sporazum o suradnji u saboru između Hrvatsko-srpske koalicije i frankovaca. Sabor zasjeda od 9 do 17. svibnja, a već na prvoj sjednici kraljev reskript dovodi u pitanje ostvarenje ustavnih sloboda u Hrvatskoj, jer vladarski akt kaže da će ustavne reforme biti provedene tek nakon njihova uvođenja u Mađarskoj. Na taj je način dovedena u pitanje nadležnost hrvatskog sabora koji, na temelju hrvatske autonomije sankcionirane Nagodbom ima u svojoj kompetenciji i ustavne reforme.

Konačno, 17. svibnja na dnevnom je redu izbor delegata za ugarski sabor. Podrškom Čiste stranke prava (frankovaca), u ugarski parlament izabrani su isključivo članovi Hrvatsko-srpske koalicije.¹⁹

Dok je veza Hrvatsko-srpske koalicije s frankovcima odgovarala velikoaustrijskom krugu, dotle je Pešta inzistirala na fuziji Koalicije i Narodne stranke. Međutim, predstavnici Koalicije ne žele fuziju s mađarskom Narodnom strankom, koju potkraj svibnja napušta i sam ban Teodor Pejačević (1903.-1907.). Kratkotrajnu suradnju s frankovcima Koalicija je opravdala taktičkim razlozima. Konačno, 31. svibnja 1906. raspušta se Narodna stranka u Hrvatskoj, te ona u tom smislu slijedi uzor Liberalne stranke u Mađarskoj.²⁰

Predstavnici Koalicije pristaju da i dalje na banskom položaju ostane Teodor Pejačević, s kojim su 29. svibnja sklopili dogovor prema kojemu će Hrvatsko-srpska koalicija sa zastupnicima izvanstranačke orijentacije davati smjer saborskom radu, kao i novom režimu uopće. Koalicija zahtijeva saziv

¹⁸ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 38; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 229.

¹⁹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 69-83.

²⁰ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 82-85.

sabora, sankciju hrvatskim zakonima, saborsko odgađanje u rukama predsjednika sabora, novu vladu kao i izmjene na najvažnijim položajima uprave, prosvjete i pravosuđa u suglasnosti između bana i Koalicije. Nakon što je ban Pejačević prihvatio spomenute zahtjeve, Koalicija se obvezuje na podršku banu, te je na taj način paktom od 29. svibnja, definitivno oboren mađaronski režim.²¹

Nakon svibanjskih izbora stvarno, a poslije neknadnih lipanjskih izbora i formalno, Frano Supilo preuzima vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije. “Ne radi kakova hvalisanja, nego radi razvoja i obrazloženja stvari i politike u Hrvatskoj potrebno je da istaknem, da je to moje vodstvo u koaliciji trajalo od svibanjskih izbora 1906., pa kroz čitavu eru narodne vlade, a onda za sukoba radi pragmatike, kroz prvu opstrukciju proti pragmatici, drugu proti obnovi austro-ugarske nagodbe, Rauchove izbore i sve do ožujskog manifesta koalicijeg 1908”.²²

Organizacija političkih stranaka Hrvatsko-srpske koalicije podignuta je nakon svibanjskih izbora 1906. na viši stupanj. To se u prvom redu odnosi na Hrvatsku stranku prava i Hrvatsku pučku naprednu stranku. Dok Hrvatska stranka prava osniva klubove u brojnim gradovima Slavonije, Napredna stranka početkom lipnja održava u Zagrebu svoj kongres. Međutim, brojni elementi pridonose sukobima između pravaša i naprednjaka. Treba napomenuti da je Hrvatska stranka prava nastala 1903. fuzijom Neodvisne narodne stranke (obzoraši) i Stranke prava (domovinaši), te da se u njenim redovima nalazi veliki broj svećenika koji ne mogu prihvatiti naprednjačku proklamaciju o odvajanju crkve od države. Osim toga, dok Hrvatska stranka prava u prvi plan stavlja državnopravnu komponentu Riječke rezolucije, naprednjaci daju prvenstvo njenom ustavno-reformatorskom dijelu.²³ Međutim, važno je istaknuti da koalicijski pravaši nisu dovoljno stabilan član Koalicije te da lako mogu napustiti Hrvatsko-srpsku koaliciju i povezati se u novom rasporedu s klerikalcima i frankovcima. Sami ističu da s frankovcima imaju zajednički program iz 1894., kojemu teže kao konačnom cilju, dok bi ga pristaše dr. Franka htjeli ostvariti odmah. Isto tako napominju da Hrvatska stranka prava ima oslon u Ugarskoj, dok se Čista stranka prava oslanja

²¹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 85.

²² F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 175.

²³ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 91-93.

na Veliku Austriju. Ipak, duh “novog kursa” ni izdaleka nije prožeo koalicijske pravaše, kao što je to bio slučaj s hrvatskim naprednjacima.²⁴

Dana 18. VI. 1906. sveučilišni profesor Izidor Kršnjavi daje prvu otvorenu velikoaustrijsku izjavu u Hrvatskoj, glorificirajući Veliku Austriju ali i Veliku Hrvatsku, istovremeno izražavajući revolt velikoaustrijskog kruga zbog sporazuma Franje Josipa s predstavnicima mađarske koalicije. Cjelokupni tisak u Banovini i Dalmaciji, pa čak i klerikalci i dalmatinski “čisti” pravaši osuđuju ovu izjavu. Jedini izuzetak u hrvatskom novinstvu dubrovački je list *Prava Crvena Hrvatska*, koji pozdravlja Kršnjavoga.²⁵

Odmah nakon Riječke rezolucije, a posebno poslije pobjede Hrvatsko-srpske koalicije, Beč intervenira i u Dalmaciji. Iako se javljaju velika bečka obećanja o gospodarskom ozdravljanju Dalmacije, novi ugovor s Italijom od 11. II. 1906. zadaje još jedan udarac dalmatinskoj privredi. Novim ugovorom ukinuta je vinska klauzula ali s obzirom na nepovoljne posljedice starog ugovora s Italijom iz 1891. za saniranje vinogradarske proizvodnje bilo je već prekasno.²⁶

Osim toga, vrhovi Monarhije s velikim interesom prate izvještaje namjesnika Nikole Nardellija o bakljadi u Splitu, kongresu dalmatinske Hrvatske stranke i kongresu dalmatinske Čiste stranke prava u Dubrovniku. Interesantno je napomenuti da na kongresu “čistih” pravaša nije prevladao austro-filski duh. Nardelli u svom izvještaju od 25. VI. 1906. utvrđuje da je ugaro-filska agitacija ojačala u Šibeniku, Splitu i Dubrovniku.²⁷

Nepotpisani memorandum prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu, koji je po svoj prilici sastavio don Eugenio M. Vusio, naglašava da se Dalmacija ne može privući Austriji samo na temelju materijalne pomoći.²⁸ Pisac izražava žaljenje zbog prevladavanja nacionalnog nad dinastičkim osjećajem u redovima dalmatinske inteligencije, činovništva i svećenstva. Prema autoru, krivica je u srednjim školama u Dalmaciji, kao i u Zagrebačkom Sveučilištu, u čijim odgojno-obrazovnim sadržajima nedostaje dinastičkog duha.

²⁴ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 93.

²⁵ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 94-96; Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973: 341.

²⁶ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 44, 97.

²⁷ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 95, 98.

²⁸ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 98.

U tom kontekstu je jasno zašto ovaj velikoaustrijski publicist oštro napada Demokratsku stranku dr. Josipa Smodlake, tvrdeći da je financirana iz vanjskih izvora. Dapače, pisac se žali da je austrijski osjećaj izgubio svaku vrijednost, te da su sve političke stranke protiv daljeg opstanka Dalmacije u austrijskom okviru.²⁹

Nakon svibanjskih izbora u Banovini, pronose se glasovi da će se u Dalmaciji formirati austrofilna stranka koja će isticati socijalnoekonomske zahtjeve u okviru austrijskog političkog sustava. Prema dr. Čingriji, na tom su planu angažirani dalmatinski vojni komandant general Marijan Varešanin i splitski biskup Filip Nakić. U pozadini ove akcije navodno stoji bivši austrijski ministar Johann Chlumecky. Osim toga, u kolovozu 1906. formira se u Beču komisija sa zadatkom da sastavi ekonomski program za Dalmaciju. Na početku rada komisije javlja se članak Leopolda Chlumeckog u *Neue Freie Presse*, koji ističe da se Dalmacija ne može privući Austriji samo ekonomskim putem ukoliko se ne osvoji politički i kulturno. Drugim riječima, ovaj pripadnik velikoaustrijskog kruga zagovara restauraciju apsolutizma u kombinaciji s kulturnim približavanjem Dalmacije njemačkom Beču. Jasno da Dalmacija za Austriju strategijski znači prevlast na Jadranskom moru, pa i šire, čemu prijestolonasljednik Franjo Ferdinand pridaje posebnu važnost. Članak Chlumeckog nailazi na jednodušni protest cijele Banske Hrvatske i Dalmacije. *Narodni list*, koji uređuje Juraj Biankini, replicira da su termini "austrijski patriotizam" i "domovina" riječi bez stvarnog sadržaja, jer je Austrija državni, a patriotizam nacionalni pojam. Prema tome, cilj sjedinjenja Dalmacije i Hrvatske počiva na historijskom pravu, te nije u suprotnosti s interesima Monarhije i dinastije. Istovremeno s radom spomenute komisije, kao i pojavom navedenog članka, započinje u kontekstu priprema za novu austro-ugarsku financijsku nagodbu, borba Austrije i Ugarske za Dalmaciju.³⁰

Tek 25. VII. 1906. konačno je imenovana nova vlada za Hrvatsku i Slavoniju. Iako je nova hrvatska vlada predložena još početkom lipnja iste godine, do kraljeve sankcije dolazi dosta teško zbog nepovjerenja vladara i mađarske koalicijske vlade prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji. *Hrvatska* smatra da je dugotrajna procedura oko imenovanja vlade vezana sa situaci-

²⁹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 98, 99.

³⁰ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 99, 100.

jom da saborski zastupnici prvi put predlažu članove svog izvršnog organa. Prema tome, nisu u pitanju ličnosti, već primjena temeljnog načela parlamentarne demokracije.³¹

Nakon 25. srpnja dolazi do izvjesnog popuštanja, iako se pred Hrvatsko-srpskom koalicijom nalaze brojne poteškoće. Dok javnost optužuje Koaliciju zbog popuštanja mađarskom pritisku, F. Supilo izražava zadovoljstvo, jer je veliki dio tereta oko imenovanja nove vlade bio na njegovim leđima. S druge strane, don Ivo Prodan, prvak dalmatinskih "čistih" pravaša, poziva vođe Hrvatske stranke u Dalmaciji da još jednom posreduju u Hrvatskoj.³²

Ujesen 1906. u Rijeci dolazi do jakog sukoba Hrvata s jedne te Talijana i Mađara s druge strane. Talijansko-hrvatski sukobi javljaju se i u Zadru, a nešto blaže demonstracije u Šibeniku, Splitu i Dubrovniku. Na taj način ugroženi su temelji novog kursa, koji pretpostavlja slogu Hrvata i Srba s jedne i suradnju s Mađarima i Talijanima s druge strane. Velikoaustrijski krug trijumfira i istovremeno podržava frankovce, koji ujesen 1906. otpočinju borbu protiv Koalicije.³³

Uoči velikih manevara u Dalmaciji i Bosni tijekom rujna 1906. srećemo dvije paralelne akcije u prilog aneksiji Bosne i Hercegovine. S jedne strane, frankovci su u okviru zagrebačkog gradskog zastupstva odlučili kralju poslati brzojav i "zatražiti sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i Dalmacijom".³⁴ S druge strane, još u ljeto 1906., na proslavi hrvatskog pjevačkog društva "Vlašić" u Docu kod Travnika, predstavnici hrvatske inteligencije i svećenstva odlučili su predati kralju memorandum za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom.³⁵ Iako bosanska i koalicijska vlada sprečavaju ove akcije, bosansko pitanje izaziva uznemirenost u hrvatsko-srpskim odnosima. U pozadini stoji velikoaustrijski krug, odnosno *Reichspost*, koji smatra jednako pogibeljnim savezništvo Hrvata i Srba kao i Hrvata i Mađara.³⁶

³¹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 105, 106, 108.

³² M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 110, 111.

³³ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 115, 118.

³⁴ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 119, 120.

³⁵ Mirjana Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.« *Historijski zbornik* 19-20 (1966/7): 25, 26.

³⁶ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 120.

Na temelju tajnih izvještaja, veliki manevi u Dalmaciji i Bosni u jesen 1906. shvaćeni su kao akcija prijetećeg karaktera uoči aneksije Bosne i Hercegovine. Umjesto vladara Franje Josipa, u Trebinje dolazi Franjo Ferdinand. Rezignirani doček prijestolonasljednika u Dubrovniku odjeknuo je širom Monarhije, pa i u inozemstvu.³⁷ Posljedice ovog putovanja dolaze do izražaja u Hrvatskoj i Dalmaciji naročito nakon što su vodeće pozicije u Monarhiji u jesen 1906. zauzeli ljudi velikoaustrijskog kruga. Ipak, njihove teškoće proizlaze iz činjenice što su obvezni prema dualističkoj politici kralja s jedne i velikoaustrijskoj liniji budućeg vladara s druge strane.³⁸

Jesen 1906. obilježena je u hrvatskim zemljama političkim aktiviranjem vojnih činitelja. U Dalmaciji, zapovjednik dalmatinskog XV. korpusa, podmaršal Marijan Varešanin nastoji osnovati austrijsku klerikalnu stranku. Njemu se suprostavlja vođa Koalicije F. Supilo uz pomoć mađarske Nezavisne stranke i njenog prvaka F. Kossutha, kao i ugarskog ministra predsjednika Sándora Wekerlea. Istovremeno u Banovini, preko J. Franka i I. Kršnjavoga u politički život intervenira general Moritz Auffenberg, komandant 36. inanterijske divizije u Zagrebu. Potrebno je naglasiti da upravo on informira šefa Generalštaba Franza Conrada von Hötzendorfa o južno-slavenskom kompleksu.³⁹

Potkraj 1906. pojavio se Kossuthov projekt novog industrijskog zakona, koji nije u skladu s potrebama mlade hrvatske industrije, a štetan je i za razvoj industrija nemađarskih naroda uopće. Međutim, Hrvatsko-srpska koalicija uoči otvaranja hrvatskog sabora nije se u stanju boriti s ugarskim parlamentom, dok F. Supilo čak brani Kossutha, okrivljujući za novu zakonsku osnovu njegove podređene.⁴⁰

Dana 12. XI. 1906. otvoren je Hrvatski sabor. Pokušaj frankovaca da u borbi protiv Hrvatsko-srpske koalicije onemoguće njegov rad nije uspio zbog intervencija socijalista, koji su zainteresirani za ustavne reforme. Dok F. Supilo trijumfira, frankovci su neugodno iznenađeni istupom zagrebačkih radnika. U saborskom radu dominiraju F. Supilo i J. Frank.⁴¹

³⁷ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 120.

³⁸ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 122, 123.

³⁹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 120, 125, 126.

⁴⁰ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 129, 130.

⁴¹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 133, 135.

Koalicija istupa kao pobornik uvođenja općeg prava glasa, koje ni sama ne želi do kraja provesti. Frankovci joj pariraju nastojeći se predstaviti kao faktor koji je također zainteresiran za ustavne reforme. Najveći otpor demokratizaciji političkog života u Hrvatskoj i Mađarskoj pružaju mađarski vladajući slojevi. Istovremeno, na intervenciju samog vladara prihvaćen je u Cislajtaciji zakon o općem i jednakom pravu glasa za austrijski parlament. Prijestolonasljednik se oštro opire uvođenju općeg prava glasa, iako ga, u borbi protiv mađarske koalicije, priželjkuje na području Translajtacije.⁴²

Početak 1907. frankovci u Hrvatskom saboru provode opstrukciju protiv srpskog nacionalnog imena u Hrvatskoj. U izrazu Hrvatsko-srpske koalicije “hrvatski i srpski narod” oni ne vide isticanje ravnopravnosti dviju nacija, već unošenje srpske državne ideje na hrvatski državni teritorij. Dugotrajna opstrukcija ima za posljedicu paraliziranje saborske zakonodavne djelatnosti. U svakodnevnim sukobima Koalicije i frankovaca posebno dolazi do izražaja otpor Frankovih sljedbenika prema srpskom kapitalu, koji je po njihovu mišljenju jači i organiziraniji od hrvatskoga. Vrhunac opstrukcija dostiže 30. I. 1907. zbog ponovnih antifrankovačkih demonstracija socijalista. Početkom veljače iste godine, usvajanjem kompromisne formule “cjelokupni narod, koli Hrvati toli Srbi”, završava tzv. adresna debata. Bečki tisak hvali akciju Frankovih pristaša, dok mađarski protukoalijski listovi izražavaju zadovoljstvo zbog slabljenja pozicija Hrvatsko-srpske koalicije.⁴³

Vladavina Koalicije postaje teret i za Beč i za Peštu. Uoči predstojećih pregovora za novu austro-ugarsku financijsku nagodbu vrhovi Monarhije u Beču nastoje razbiti ionako već oslabljeno južnoslavensko-mađarsko prijateljstvo s jedne i hrvatsko-srpsku slogu s druge strane. Osim toga, ugarska koalicijska vlada došla je do zaključka da joj Hrvatsko-srpska koalicija slabi pozicije u Hrvatskoj, koja za mađarski imperijalizam predstavlja teritorij od prvorazredne važnosti na ekspanzionističkom putu prema Jadranu, Balkanu i svjetskom tržištu. To su glavni elementi sloma “novog kursa” u Dalmaciji i pada vlade Koalicije u Banovini.⁴⁴

Ipak je još jednom, uoči sloma, pokrenuta akcija za sjedinjenje i prometno povezivanje Dalmacije i Hrvatske, koja ubrzava bečki protuudar prema

⁴² M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 136-139.

⁴³ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 145-154.

⁴⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 232.

razbijanju snaga koje su u Dalmaciji zastupale “novi kurs”. Godina 1907. donosi žestoke sukobe između Hrvatske i Napredne stranke u vrijeme izbora za Carevinsko vijeće. Programom za ekonomsko podizanje Dalmacije Beč je uspio privući na svoju stranu umjerene elemente Hrvatske stranke i na taj način izazvati slom “novog kursa” na području na kojemu se prvi put oblikovala njegova osnovna koncepcija.⁴⁵

Nakon Dalmacije, na dnevni red dolazi Hrvatska, gdje se “novi kurs” lomi u ugarskom parlamentu uz pomoć željezničke pragmatike i parlamentarnog udara ministra trgovine F. Kossutha. Zastupnici Hrvatske od 5. VI. do 3. VII. 1907. provode opstrukciju u peštanskom parlamentu, pružajući na taj način otpor pragmatiki koja ugrožava hrvatsku autonomiju, dovodi u pitanje hrvatsko-ugarsku nagodbu i istovremeno ozakonjuje nezakonitu praksu uporabe mađarskog jezika kao službenog na željeznicama. Očito je pragmatika pripremljena da bi se izazvao definitivni prekid između Hrvatsko-srpske koalicije i ugarske koalicione vlade. Završetak lipnja 1907. donosi ostavku bana Teodora Pejačevića i pad vlade Hrvatsko-srpske koalicije. *Lex Kossuth*, tj. Kossuthov udar, opasan je presedan koji bi se u kraljevim rukama mogao pretvoriti u bumerang za mađarsku koaliciju. Ipak, vjeran svojoj dualističkoj politici, Franjo Josip još jednom se stavlja na stranu jačih i potvrđuje željezničku pragmatiku, prepuštajući Hrvatsku razdoblju apsolutističkih režima. Bivši Khuenov državni odvjetnik Sándor Rákodczáy imenovan je za hrvatskog bana (1907.-1908.), na zaprepaštenje hrvatske javnosti. To je bio kraj “novog kursa”. Međutim, njegova osnovna posljedica - politički oblik hrvatsko-srpske suradnje, imao je presudan utjecaj na političke prilike sve do sloma Monarhije.⁴⁶

U listopadu 1907. sklopljena je nova austro-ugarska financijska nagodba - nužni preduvjet za početak aneksijskih priprema. Predaneksijska Hrvatska, zbog svog izuzetno važnog položaja u Monarhiji, nalazi se u centru interesa tvoraca aneksijskog projekta. Međutim, iako je novi kurs slomljen, Hrvatska nije više *quantité négligeable*. Hrvatsko-srpska koalicija predstavlja snagu o kojoj vrhovi Monarhije moraju voditi računa kad pripremaju aneksiju Bosne i Hercegovine. U tom smislu 12. XII. 1907. raspušta se Hrvatski sabor u ko-

⁴⁵ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 232, 233.

⁴⁶ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 233, 234; M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 187-202, 227.

jem Koalicija ima većinu. Prema tome, ustavne forme vladavine otpadaju, jer bi ustavno uređenje moglo ojačati koalicijske pozicije. Zbog toga je osnovni zadatak novog bana Pavla Raucha izazvati slom Hrvatsko-srpske koalicije.⁴⁷

Uoči aneksije Koaliciju sačinjavaju Hrvatska stranka prava, Hrvatska pučka napredna stranka, Srpska narodna samostalna stranka, samostalne skupine i pojedinci izvan stranaka. Hrvatska stranka prava predstavnik je različitih slojeva hrvatskog građanstva i dijela katoličkog svećenstva. U političkom životu Hrvatske javlja se uoči Narodnog pokreta 1903. kao rezultata fuzije Neodvisne narodne stranke, Stranke prava (domovinaši) i Napredne omladine na temelju obzoraško-pravaškog programa iz 1894. U predaneksijskom razdoblju vladajući vrhovi Monarhije vjeruju da će svećenici, članovi Hrvatske stranke prava, pod utjecajem bečkog klerikalnog kruga, izazvati slom Koalicije. Predstavnici hrvatskog kapitala, koji čine drugi dio Hrvatske stranke prava, više su vezani uz Koaliciju, te prema tome nisu prikladni za suradnju s vrhovima Monarhije. Frano Supilo, Hrvatska pučka napredna stranka, kao i Srpska narodna samostalna stranka pripadaju proskribiranoj grupaciji Koalicije s kojom suradnja monarhijskog vrha ne dolazi u obzir.⁴⁸

Glavni protivnik Hrvatsko-srpske koalicije je Čista stranka prava, predstavnik slojeva nižeg hrvatskog građanstva, ugroženih dvostrukim pritiskom stranog i domaćeg kapitala. S obzirom na činjenicu da je ovoj stranci pristup vlasti u uvjetima ustavnog uređenja nemoguć zbog političke nadmoći Koalicije, njen prvak dr. Josip Frank postaje apologetom apsolutizma. Osim toga, to je jedina politička grupacija u Hrvatskoj koja dosljedno zastupa protivljenje suradnji sa Srbima. U razdoblju od 1905. do 1907. Frank je uspostavio uske veze s mjerodavnim elementima Monarhije, koji u vrijeme aneksijskih priprema ozbiljno računaju s frankovcima. Ipak, pitanje aneksije unosi razdor u redove Čiste stranke prava, jer jedan dio članstva nije sklon bezuvjetnoj podršci aneksiji, poput Franka i njegova kruga istomišljenika.⁴⁹

⁴⁷ Mirjana Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.« *Istorija XX veka* 3 (1962): 158; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 238-239.

⁴⁸ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 158, 159.

⁴⁹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 159-162.

Ujesen 1907. Hrvatsko-srpska koalicija provodi ponovnu opstrukciju u Ugarskom parlamentu, sinhroniziranu s jednim dijelom jugoslavenskih zastupnika u austrijskom Carevinskom vijeću, protiv austrougarske financijske nagodbe. Na taj način otvaraju se vrata apsolutizma u Hrvatskoj, koji će se oslanjati na frankovce. Potkraj 1907. dr. Josip Frank pregovara u Pešti s ugarskim ministrom, predsjednikom Sándorom Wekerleom, koji traži da se Hrvati u borbi protiv velikosrpske opasnosti oslone na Mađare. Premda je skloniji Beču nego Pešti, Frank je voljan surađivati s mađarskom koalicijskom vladom. Frank i Wekerle uglavili su osnovne konture frankovačke podrške Rauchovu režimu, koji ima zadatak da uoči aneksije razbije Hrvatsko-srpsku koaliciju. Ipak, tajni razgovor Frank-Wekerle ima vrlo značajne posljedice za Koaliciju kao i za samu Frankovu stranku. U okviru Hrvatsko-srpske koalicije jačaju oportunistički elementi, dok u redovima Čiste stranke prava jača opozicija prema Franku i njegovoj taktici.⁵⁰

Na samom početku svoje vladavine, u siječnju 1908., Pavao Rauch opituje Koaliciju zbog veleizdajničkih demonstracija, posebno izdvajajući Srpsku narodnu samostalnu stranku. Za njega je i parlamentarna opstrukcija Koalicije uperena protiv željezničke pragmatike bila samo paravan u smislu izazivanja rata s Mađarima. Svjestan financijske moći Koalicije, Rauch vrši pritisak na domaće banke pod neposrednom kontrolom udruženih koalicijskih partnera. Ipak, u svom banskom programu Rauch predlaže minimalnu reviziju hrvatsko-ugarske nagodbe, vjerojatno s namjerom da izazove izdvajanje Hrvatske stranke prava iz Hrvatsko-srpske koalicije.⁵¹

Uoči izbora u Hrvatskoj (27. i 28. II. 1908.) koje mađarska vlada tolerira da bi u vlastitom interesu legalizirala prikrivene forme apsolutističke vladavine, javlja se sukob između Frana Supila i većine članova Koalicije oko karaktera nacionalne borbe. Supilo se zalaže za odlučnu borbu protiv dualizma, što nije u skladu sa stajalištem većeg dijela predstavnika domaćeg kapitala, koji ne žele staviti na kocku postojeće ekonomske pozicije. Ovo neslaganje posebno se odražava kroz osobni sukob između Supila i Svetozara Pribičevića.⁵²

⁵⁰ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 162-167.

⁵¹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 171-174.

⁵² M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 176, 177.

Bečki kršćanski socijalisti uoči spomenutih izbora povećavaju napore za izdvajanje Hrvatske stranke prava iz Koalicije, a istovremeno nastoje povezati koalicijske pravaše i frankovce. S tim u vezi, eksponenti prijestolonasljednika Franje Ferdinanda inzistiraju na odvajanju frankovaca od režima bana Pavla Raucha. Njihov list *Reichspost* usmjerava napade na Rauchovu protukoalicijsku politiku u želji da zaobilaznim putem izazove slom Hrvatsko-srpske koalicije. Istovremeno, list podržava protusrpsku kampanju u Bosni, optužujući ministra financija Stephana Buriána za velikosrpsku propagandu. Drugim riječima, velikoaustrijski krug nastoji ukloniti Mađara Buriána, koji je istovremeno i ministar za Bosnu i Hercegovinu. Prema tome, krug oko Franje Ferdinanda nije u ovom razdoblju zainteresiran za pritisak na Koaliciju u Hrvatskoj kako iz obzira prema Hrvatskoj stranci prava tako i zbog činejnice što je Nezavisna stranka u Mađarskoj organizator Rauchove kampanje protiv Hrvatsko-srpske koalicije. Kršćanski socijalisti namjeravaju srušiti Nezavisnu stranku, optužujući je za veleizdajničke veze s Kraljevinom Srbijom iz 1906., kao i za podržavanje autonomnih težnji Srba i Muslimana uoči aneksije Bosne i Hercegovine.⁵³

Iako na izborima za Hrvatski sabor 27. i 28. II. 1908. Koalicija dobiva dvije trećine mandata, njena saborska većina u predaneksijskom razdoblju nije moguća. Prigodom otvaranja Hrvatskog sabora 12. III. 1908. njegov najstariji zastupnik, sedamdesetmogodišnji Erazmo Barčić osuđuje mađarsku hegemoniju i njenog eksponenta bana Pavla Raucha. Sabor odobrava Barčićevo izlaganje, a mađarska vlada raspušta Hrvatski sabor na temelju ranije donesene odluke.⁵⁴

Hrvatsko-srpska koalicija 20. III. 1908. objavljuje manifest koji je, u duhu odlučnosti i istrajnosti u borbi protiv apsolutizma, a za slobodu i samostalnost Hrvatske koncipirao Frano Supilo.

“Narode! Hrvatsko-srpska koalicija, kojoj si odlučno i oduševljeno poklonio svoje povjerenje, poručuje Ti, da će se Tvoga pravorjeka dostojnom pokazati, te da u ovim odlučnim i teškim časovima ne će ni klonuti ni sustati. Ona će svim ustavnim i zakonitim sredstvima nastaviti nepomirljivu borbu protiv neustavne vlade bana Raucha, kao i protiv svake druge vlade u Hr-

⁵³ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 180, 181.

⁵⁴ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 182, 183, 187.

vatskoj koja bi stajala na istom stajalištu, a tako isto i protiv zajedničke vlade u Budimpešti. Ona će ovu borbu bez oduška voditi sve dotle, dok se povodi ovoga sukoba s Ugarskom ne uklone i kraljevini Hrvatskoj ne izvojšte sredstva, da zakonitim putem i na ravnopravnoj podlozi preudesi svoje državno-pravne odnošaje s kraljevinom Ugarskom tako, da Hrvatskoj bude osigurana njezina samostalnost i sloboda”.⁵⁵

Ožujski manifest ujedno je i posljednji čin Frana Supila u ime cijele Koalicije, iza kojega stoji Supilova politička odgovornost.⁵⁶ *Post festum* Supilo izražava žaljenje zbog odstupanja Koalicije od stavova izraženih u manifestu, koji je trebao biti neka vrsta političkog i akcijskog programa Hrvatsko-srpske koalicije. “Ali, na žalost, sve je ovo ostala prazna riječ bez djela, puka fraza bez značaja, jer se je odmah zatim u koaliciji sve moguće poduzimalo, da se svaka akcija u ovom pravcu paralizira”.⁵⁷

Supilo kasnije pokušava pronaći krivce za situaciju u kojoj je Koalicija samu sebe paralizirala. Njegovo je mišljenje da su duh i smisao proglašen napušteni zbog nekoliko razloga psihološke i političke prirode. Ipak, on posebno apostrofira samostalce, i to naročito one oko *Srbobrana*, kao glavne krivce za oportunistički karakter Koalicije nakon izbora. Na drugoj strani, upozorava Supilo, oni su imali znatnu podršku u “hrvatskom komoditetu i indolenciji”.⁵⁸

Supilo istovremeno taktizira, te u tom smislu nastoji iskoristiti sukob između Beča i Pešte oko Bosne i Hercegovine. U proljeće 1908. u Beču nastoji realizirati zamisao o “obratnoj” Riječkoj rezoluciji, najavljujući mogućnost nagodbe s Austrijom. Na taj način Supilo prijeti mađarskim vladajućim krugovima da će se hrvatski politički čimbenici nagoditi s Bečom, ukoliko mađarska koalicijska vlada ne prekine s hegemonijom nad Hrvatskom i ne pristane na reviziju hrvatsko-ugarske nagodbe. Supilova taktika korištenja konflikta između Beča i Pešte susreće se u vrijeme pripreme aneksije i krize.⁵⁹

⁵⁵ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 196.

⁵⁶ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 175.

⁵⁷ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 197.

⁵⁸ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 198-201.

⁵⁹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 191.

Nakon izborne pobjede Hrvatsko-srpske koalicije, velikoaustrijski krugovi pojačavaju aktivnost na planu razbijanja Koalicije i stvaranja pravaškog bloka. Njihova nastojanja kreću se u pravcu izdvajanja Hrvatske stranke prava iz Koalicije i njena povezivanja s Čistom strankom prava u pravaški blok, kojemu bi se pridružili i klerikalni elementi oko *Hrvatstva*. Međutim, 23. III. 1908. predsjednik Hrvatske stranke prava izjavljuje da koalicijski pravaši ne žele razbiti Koaliciju i na taj način izaći u susret banu Rauchu.⁶⁰

Usuprot tome, potkraj travnja 1908. dolazi do formalnog raskola u Frankovoj stranci, koji ima za posljedicu stvaranje nove pravaške stranke pod vodstvom dra Mile Starčevića. Ovaj događaj zauzima važno mjesto u političkom životu Hrvatske, a posebno u kombinacijama velikoaustrijskog kruga oko stvaranja pravaškog bloka i razbijanja Hrvatsko-srpske koalicije. Sam Frank, nakon secesije starčevićanaca, suprostavlja se pravaškom bloku, smatrajući da se pravaši mogu ujediniti samo pod njegovim vodstvom u okviru Čiste stranke prava. S druge strane, velikoaustrijski krugovi nastoje angažirati novu stranku, tj. Starčevićevu stranku prava, na projektu razbijanja Koalicije i stvaranja pravaškog bloka.⁶¹

Rauchova protusrpska kampanja u režiji ministra Aehrenthala u proljeće 1908. nije dovela do sloma Hrvatsko-srpske koalicije. Pokušaj vrhova Monarhije da izdvoje Hrvatsku stranku prava iz Koalicije nije uspio. Međutim, pritisak bana Raucha prisiljava Koaliciju na nove pregovore s mađarskom vladom. Iako je ponovna vladavina Hrvatsko-srpske koalicije uoči aneksije nemoguća, jedan dio koalicijskih partnera vjeruje u uspjeh. To su u prvom redu samostalci, grupa Kulmer-Nikolić, te koalicijski pravaši. U svibnju i lipnju 1908. zastupnici Koalicije u ugarskom Parlamentu drže brojne govore u kojima iznose prilike u Hrvatskoj i osuđuju režim bana Pavla Raucha. Svojom oštrinom ističe se Supilo. Ipak, to nije nova opstrukcija koju zastupa Supilo, jer zastupnici Koalicije ne žele onemogućiti pregovore s mađarskom vladom. Glavna ličnost neuspjelih pregovora koalicijski je pravaš Stjepan Zagorac, potaknut akcijom srpskih samostalaca, mađarskih klerikalaca i bečkih kršćanskih socijala. Negativan ishod pregovaranja u potpunosti odgovara protivnicima mađarske vlade i Hrvatsko-srpske koalicije. Ponovno se

⁶⁰ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 210, 211.

⁶¹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 215, 216.

zaoštravaju hrvatsko-mađarski odnosi na liniji mađarske vlade i Koalicije, raste napetost između raznorodnih elemenata u redovima Hrvatsko-srpske koalicije, a Stjepan Zagorac još se više približava velikoaustrijskom krugu.⁶²

Nakon neuspjelih pregovora Zagorca s mađarskom vladom, Supilo istupa sa svojim planom o prekidu s Peštom, koji istovremeno znači povratak "obratnoj" Riječkoj rezoluciji. Svjestan predstojeće aneksije i neminovnog sukoba između Beča i Pešte oko državno-pravnog položaja BiH, Supilo želi iskoristiti kriznu situaciju u Monarhiji za promjene u Hrvatskoj. Istovremeno, on uočava opasnost za Koaliciju, jer Zagorac bi, povezan s velikoaustrijskim krugom, mogao izazvati njezino razbijanje. Ipak, predstavnici Koalicije nisu prihvatili Supilove prijedloge, pa njegova taktika nije urodila plodom.⁶³ "Ovdje je dosta da rečem, da moja zamisao nije uspjela, jer nije našla odziva, ali je kasnije (po običaju: kad je već prekasno bilo!) dobila najveće priznanje."⁶⁴

Uoči aneksije BiH, a nakon hapšenja pedeset trojice članova Srpske narodne samostalne stranke, ponovno se aktualizira pitanje stvaranja pravaškog bloka. U tom smislu naročito su se angažirali klerikalni krugovi oko *Hrvatstva* u nastojanju da povežu sve tri pravaške stranke u okvir čisto hrvatskog "Narodnog vijeća". List posebno inzistira na prisutnosti frankovaca, kao i na odvracanju starčevićanaca i koalicijskih pravaša od Srba. Iako Starčevićeva stranka prava još uvijek ne priznaje nacionalne Srbe na hrvatskom državnom prostoru, ona ipak na indirektan način brani "veleizdajnike". Hrvatska stranka prava, zalaganjem predstavnika hrvatskog kapitala u njenim redovima, opire se razbijanju Koalicije, mada se i svećenici-članovi stranke, iako povezani s velikoaustrijskim krugovima, stavljaju na stranu optuženih "veleizdajnika". Spomenuti krug, iako protivnik hrvatsko-srpske suradnje, kao neprijatelj vladajuće mađarske Nezavisne stranke, nije u predaneksijskom razdoblju podržavao protusrpske akcije u Hrvatskoj. Prema tome, glavni organizatori zagrebačkog "veleizdajničkog procesa" dualistički su činitelji i mađarska i koalicijska vlada.⁶⁵

⁶² M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 218-221.

⁶³ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 221-223.

⁶⁴ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 212.

⁶⁵ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 237-240.

Za nacionalno heterogenu Hrvatsko-srpsku koaliciju problem Bosne bio je težak već na početku njene političke djelatnosti. Dok hrvatski dio Hrvatsko-srpske koalicije želi priključenje Bosne Hrvatskoj, srpski dio Koalicije protivi se njenu uklapanju u Austro-Ugarsku Monarhiju. U aneksijskom razdoblju Hrvatsko-srpska koalicija nalazi se u velikoj opasnosti, s obzirom na činjenicu da pitanje BiH može lako izazvati njen slom. To je glavni razlog zbog kojeg članovi Koalicije zaobilaze bosansko pitanje ili izjavljuju da će o sudbini Bosne ionako odlučiti sile potpisnice Berlinskog ugovora, odnosno prihvaćaju dvostruku mogućnost aneksije Bosne; Monarhiji pod uvjetom priključenja Bosne Hrvatskoj ili Kr. Srbiji pod uvjetom da tako odluče signatarne sile Berlinskog ugovora. Predstavnici Koalicije, ustvari, izbjegavaju zauzeti decidirano stajalište o BiH, te u pogledu aneksije zauzimaju stav pasivnog čekanja povoljnije međunarodne konstelacije. U međuvremenu, Hrvatsko-srpska koalicija, kao predstavnica viših slojeva građanstva, izbjegava postupke koji bi mogli prouzročiti revolucionarno rješavanje nacionalnog pitanja te istovremeno teži ponovnom osvajanju vlasti.⁶⁶

Uoči aneksije dr. Nikola Mandić javno se zalaže za bezuvjetnu aneksiju BiH. Mandićeva izjava s jedne, te oštre kritike Starčevićeve stranke prava s druge strane, prisiljavaju hrvatski dio Koalicije na izjašnjenje o bosanskom pitanju. Starčevićanski list *Hrvatska sloboda* napada hrvatske stranke u Koaliciji da stoje pod utjecajem srpskih samostalaca, koji istovremeno, zbog solidarnosti prema Srbima u Bosni, odbijaju priključenje Bosne Hrvatskoj. Osim toga, šutnja o Bosni, ističe list, jača nepovjerenje dinastije prema hrvatskim strankama. Očito je da starčevićanci uoči aneksije teže povezivanju svih stranaka u pravaški blok, a krajnji im je cilj trijalizam. Kritikama *Hrvatske slobode* pridružuje se i klerikalni list *Hrvatstvo*, koji posebno zamjera svećenstvu u Hrvatskoj stranci prava na suradnji sa Srbima, kao i na pasivnom stavu u odnosu na bosansko pitanje. Organ Hrvatske stranke prava *Hrvatska* odgovara starčevićancima i klerikalcima pokušavajući opravdati svoju šutnju o Bosni. List odbija bezuvjetnu aneksiju, priključenje Bosne Austriji ili Ugarskoj, kao i *Reichsland*, i istovremeno izjavljuje da je jedino za priključenje Bosne Hrvatskoj. *Hrvatska* se suprotstavlja stajalištu koje traži uvođenje ustava bez rješavanja državnopravnog pitanja BiH. U pre-

⁶⁶ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 251, 252.

daneksijskom razdoblju, na uvođenju ustavnosti inzistira srpsko-muslimanska opozicija u Bosni i Hercegovini, te indirektno srpski samostalci - koalicijski partneri Hrvatske stranke prava. Nasuprot frankovcima i starčevićancima, *Hrvatska* dijeli mišljenje s ostalim strankama u Koaliciji, prema kojem Hrvati nisu činitelj odlučivanja u aneksijskom pitanju. Ni svećenstvo u hrvatskoj stranci prava, bez obzira na veze s velikoaustrijskim krugom, nije podržalo aneksijsku kampanju austrijskih kršćanskih socijalista. Svećenici pravaši morali su voditi računa i o liberalnom dijelu svoje stranke, koji nije bio voljan unaprijed podržati aneksiju. Ni njihov prvak, Stjepan Zagorac, ne želi uoči aneksije prihvatiti ni kršćansko-socijalni *Reichsland* ni Frankovu bezuvjetnu aneksiju.⁶⁷

Još u travnju 1908. Supilo je u razgovoru s prvakom austrijske Kršćansko-socijalne stranke Karlom Luegerom u Beču naglasio "da bi se Hrvati mogli angažirati na aneksiju Bosne i Hercegovine samo onda, ako bi se ove zemlje anektirale Hrvatskoj, uz emancipaciju ove od Ugarske".⁶⁸ Sredinom rujna 1908. Supilo se kategorički izjašnjava protiv Mandićeve izjave o bezuvjetnoj aneksiji. Istovremeno, on odbija starčevićanski zahtjev da se Koalicija pridruži aneksijskoj kampanji, svjestan činjenice da je Bosna za Hrvatsko-srpsku koaliciju opasnost broj jedan. Svoj stav Supilo opravdava velikim silama, koje će ionako bez Hrvatske odlučiti o budućnosti BiH. Za Supila je važnije banovinsko od bosanskog pitanja, tj. uklanjanje Rauchovog režima. To su glavni razlozi zašto u predaneksijskim danima nema Supilova stajališta o budućem statusu BiH.⁶⁹

Pred samo proglašenje akta o aneksiji šutnju o Bosni prekida i Hrvatska pučka napredna stranka, članica Hrvatsko-srpske koalicije. Naprednjački list *Pokret* ističe da u situaciji kad vanjski činitelji odlučuju o sudbini Bosne s jedne, te kad sama Hrvatska nije riješila svoj državno-pravni položaj s druge strane, "Hrvati nemaju razloga da zahtijevaju ni bezuvjetnu aneksiju ni sjeđinjenje Bosne s Hrvatskom".⁷⁰

Treći koalicijski partner - Srpska narodna samostalna stranka i njena glasila ne prekidaju šutnju o Bosni. Ipak se posrednim putem može zaključiti-

⁶⁷ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 255, 256.

⁶⁸ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 211, 212.

⁶⁹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 256.

⁷⁰ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 256, 257.

ti da su samostalci podržavali srpsko-muslimansku opoziciju u Bosni, koja traži ustavno uređenje uz državnopravni *status quo*.⁷¹

Nakon aneksije, protivnici Hrvatsko-srpske koalicije očekuju njen raspad, jer bi odstupanjem Hrvatske stranke prava njezin slom bio neizbježan. Umjesto razlaza, sredinom listopada 1908., Koalicija donosi kompromisnu rezoluciju koja je opterećuje novim “veleizdajničkim” elementima.⁷² Ta je rezolucija donesena na sjednici Izvršnog odora Koalicije kojoj prisustvuje i Supilo, koji u svojoj *Politici* navodi kako je tom prigodom dr. Nikolić-Podrinski iznio prijedlog zahvale Hrvatsko-srpske koalicije za provedenu aneksiju. Supilo naglašava da se energično suprotstavio ovom prijedlogu, zatražio hitno sazivanje Hrvatskog sabora, te za sobom povukao većinu predstavnika Koalicije.⁷³

Hrvatska stranka prava u stranačkom glasilu *Hrvatska*, na samom početku aneksijske krize zaobilaženje Hrvatske i hrvatskog naroda u kraljevom aneksijskom aktu tretira kao težak udarac hrvatskom državnom pravu. Ipak, koalicijski pravaši odobravaju aneksiju, koja *de facto* znači priključenje BiH Monarhiji bez interne podjele. Drugim riječima, Hrvatska stranka prava pozdravlja *Reichsland*. Osim toga, *Hrvatska* zastupa tezu da je aneksija uklonila sporove sa Srbima oko BiH, te izražava nadu da će Hrvati i Srbi dalje surađivati u bosanskom pitanju.⁷⁴

Težnja vrhova Monarhije da izdvajanjem Hrvatske stranke prava iz Hrvatsko-srpske koalicije izazovu slom Koalicije prisutna je i u postaneksijskom razdoblju. U tom smislu posebno je angažirana Rauchova *Ustavnost* koja, nagovarajući koalicijske pravaše da napuste Koaliciju, istovremeno poziva i sve Hrvate da se ograde od Supila. Ipak, Hrvatska stranka prava nakon aneksije prolazi kroz tešku krizu koja je, uz pritiske izvana, rezultat njena heterogenog sastava i porijekla. Stjepan Zagorac, iza kojeg stoji svećenički dio stranke, inzistira na pravaškom bloku i trijalističkom konceptu. Stvaranjem “Narodnog vijeća”, odnosno pravaškog bloka koji zagovaraju i bečki kršćanski socijali, neminovno bi došlo do likvidacije Hrvatsko-srpske

⁷¹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 257.

⁷² M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 261.

⁷³ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 213.

⁷⁴ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 260, 261.

koalicije. Međutim, predstavnici hrvatskog kapitala u Hrvatskoj stranci prava nisu željeli napustiti Koaliciju, pa su na sastanku središnjeg odbora stranke na početku studenog 1908. odbili prijedloge o istupanju Hrvatske stranke prava iz Koalicije. Proces konsolidacije stranke definitivno je okončan potkraj 1908. i početkom 1909., kada su prevladali liberalni elementi i donijeli konačnu odluku o kontinuitetu članstva Hrvatske stranke prava u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Sredinom siječnja 1909. Stjepan Zagorac s grupom svećenika napušta Koaliciju, pa su na taj način oslabljene pozicije i Hrvatske stranke prava i Koalicije. Ipak, nastojanja Raucha i velikoaustrijskog kruga nisu urodila plodom, jer Hrvatsko-srpska koalicija nije razbijena usprkos teškoj krizi kroz koju prolazi sve do kraja Rauchova režima.⁷⁵

Stjepan Zagorac imao je dobre veze s krugom oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, ali je zastupao neka shvaćanja koja nisu odgovarala velikoaustrijskom krugu. Zagorac je na samom početku aneksijske krize zahtijevao sjedinjenje BiH s Hrvatskom, izražavajući nadu da će Muslimani i Srbi podržati priključenje Bosne Hrvatskoj. Zagorac se energično distancira od progona Srba kao bezumlja. Izričito se suprotstavlja kolonijalnom statusu BiH. Stoga nije slučajno da se svećenička grupa Stjepana Zagorca ubrzo nakon napuštanja Hrvatske stranke prava priključila Starčevićovoj stranci prava.⁷⁶

Proces približavanja dalmatinskih narodnjaka i pravaša, evidentan još na samom početku 20. st., rezultirao je fuzioniranjem Narodne hrvatske stranke i Stranke prava u Hrvatsku stranku na zajedničkom sastanku u Splitu 26. i 27. IV. 1905. Prema programu, Hrvatska stranka će se zalagati za: sjedinjenje Banske Hrvatske i Dalmacije, promicanje hrvatske nacionalne svijesti, hrvatski jezik kao službeni, reviziju izbornog zakonodavstva, unapređenje ekonomskog sustava, prometno povezivanje Dalmacije s Banovinom, Bosnom i Hercegovinom, reforme u oblasti školstva. Program se suprotstavlja izjednačavanju vjere i nacije.⁷⁷

Nakon fuzije prvaci Hrvatske stranke glavni su pobornici “novog kursa” koji zastupa *Narodni list* u Splitu i *Crvena Hrvatska* u Dubrovniku.

⁷⁵ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 261, 262.

⁷⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 365.

⁷⁷ Ivo Perić, »Politički portret Pera Čingrije.« *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 12 (1979): 189, 202-203.

Međutim, sudbina nove političke orijentacije ovisila je prvenstveno o stavu banovinske opozicije, koja je tek početkom srpnja 1905. odbacila Frankov antimadžarski prijedlog, te na taj način odlučila aktivno sudjelovati u ugarskoj krizi. Ipak, platforma hrvatskih političara u Banovini nije u sebi sadržavala konkretne elemente za političko djelovanje, tako da je inicijativa u hrvatskoj politici postupno prešla u ruke Hrvatske stranke u Dalmaciji. Dubrovački sastanak Kluba Hrvatske stranke od 14. i 15. VIII. 1905. bio je novi korak u pravcu afirmacije “novog kursa”. Organizacija novog zajedničkog sastanka hrvatskih banovinskih i dalmatinskih političara povjerena je prvacima Hrvatske stranke.

Zaključke donesene na dubrovačkom sastanku kluba Hrvatske stranke naknadno su prihvatili i predstavnici banovinske opozicije. Nakon toga slijedi opatijski sastanak zajedničkog odbora šestorice od 11. do 13. IX. 1905., koji usvaja Trumbićev prijedlog kao najprihvatljiviji. Konačno, hrvatski političari iz Banovine i Dalmacije na zajedničkoj konferenciji u Rijeci 2.-3. listopada iste godine prihvaćaju u nešto modificiranom obliku Trumbićev projekt, poznatu Riječku rezoluciju. Među potpisnicima riječkog dokumenta 21 zastupnik je iz Dalmacije, a 10 iz Banske Hrvatske.⁷⁸

Prema tome, politički vrh Hrvatske stranke u suradnji s Franom Supilom, odigrao je presudnu ulogu u borbi za afirmaciju “novog kursa”, najjasnije izraženoj u Riječkoj, a nešto kasnije i u Zadarskoj rezoluciji. Riječkom rezolucijom hrvatski zastupnici u razdoblju akutne krize dualizma stali su na stranu mađarske opozicije, te na taj način u Beču izazvali pravu konsternaciju. Hrvatski političari podržavaju mađarske težnje za državnom samostalnošću i istovremeno zahtijevaju sjedinjenje svih hrvatskih zemalja i demokratizaciju političkog života u Hrvatskoj. Zadarskom rezolucijom od 17. X. 1905. srpski zastupnici hrvatskog i dalmatinskog sabora prihvaćaju “novi kurs”, te u odnosu na mađarsku opoziciju zauzimaju stavove izražene u Riječkoj rezoluciji. Međutim, kao uvjet za podršku hrvatskoj opoziciji u borbi za sjedinjenje Banske Hrvatske i Dalmacije Zadarska rezolucija traži ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda. Mjesec dana kasnije, tj. 14. studenog 1905., Hrvatska i Srpska stranka u Dalmaciji sklopile su sporazum o zajedničkoj borbi za sjedinjenje Banovine i Dalmacije, istovremeno zauzevši stav da su Hrvati i Srbi jedan narod.⁷⁹

⁷⁸ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 208-210.

⁷⁹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 222.

Ipak, Hrvatska stranka od samog početka nosi u sebi čitav niz slabosti, koje su rezultat njena heterogenog sastava, prevladavanja lokalnih nad općim interesima te austrofilskog duha kao posljedice dugotrajnog podvrgavanja interesima austrijskih vlada. Sam predsjednik stranke, dr. Pero Čingrija ubrzo je uvidio da se neće ostvariti njegova očekivanja o suradnji triju generacija dalmatinskih političara, izraslih iz narodnjačke, pravaške i demokratske ideologijske strukture,

protiv austrijske vladavine, koja je Dalmaciju dovela u stanje ekonomski degradirane periferne pokrajine. Neslaganja u Hrvatskoj stranci posebno su izražena već na riječkoj konferenciji u veljači 1906., kada su zastupnici Banovine i Dalmacije trebali prići praktičnoj primjeni Riječke rezolucije, tj. postići zajednički dogovor o zahtjevima koje će prezentirati mađarskoj opoziciji. Usprkos slabostima, Hrvatska stranka vegetira zahvaljujući nezadovoljstvu, koje je rezultat nazavidnog ekonomskog položaja Dalmacije. Konačno, 14. V. 1906., na prvoj skupštini Hrvatske stranke u Splitu, u prisutnosti predstavnika 64 dalmatinske općine, ratificirana je godinu dana ranije provedena fuzija Narodne hrvatske stranke i Stranke prava u Hrvatsku stranku.⁸⁰

Međutim, i nakon svibanjske skupštine Hrvatske stranke, frakcijski sukobi u njenim redovima i dalje su prisutni, tako da je stranačku organizaciju po općinama nemoguće ostvariti. Stoga don Ivo Prodan, predsjednik Čiste stranke prava u Dalmaciji, ispravno ocjenjuje u *Hrvatskoj kruni* da Hrvatska stranka pod okriljem Riječke rezolucije zapravo okuplja veći dio austrofila, te da je sastavljena od niza frakcija. Ipak, dubrovačka *Crvena Hrvatska*, iza koje stoji obitelj Čingrija, izraziti je pobornik ideja “novog kursa”.⁸¹

Izbori za Carevinsko vijeće, kao i splitski izbori u svibnju 1907., najbolje ocrtavaju stanje u redovima frakcijski podijeljene Hrvatske stranke. Uoči izbora austrijska vlada objavljuje program ekonomske sanacije Dalmacije te na taj način privlači one elemente sklone Beču, koji su zbog gospodarske stagnacije pokrajine podržali “novi kurs”. Međutim, splitski izbori u kojima dolaze do izražaja oštri sukobi između Hrvatske i Demokratske stranke, a posebno njenih prvaka dr. Ante Trumbića i dr. Josipa Smodlake, bili su pre-

⁸⁰ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 49, 56, 57, 171.

⁸¹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 172.

sudni za slom politike “novog kursa” u Dalmaciji. Jasno da su izbori za Carevinsko vijeće donijeli najveću korist Beču, dok je Hrvatska stranka zapala u stanje teškog rasula. Sam predsjednik stranke, dr. Pero Čingrija, zahvaljuje se na predsjedništvu, ali odbor Hrvatske stranke ipak zaključuje da na toj dužnosti ostane do sljedeće skupštine stranke.⁸² Čingrija u svojoj ostavci između ostalog piše: “Dogadaji, koji su se tekom minulih izbora pojavili, dijelom bez mojeg sudjelovanja i proti mojoj volji, a većinom i bez mojeg znanja, ne dopuštaju mi, da dalje ostanem na glavi .Hrvatske stranke. te tako primim na se moralnu odgovornost za iste”.⁸³

Nakon završetka splitskih izbora *Crvena Hrvatska* se osvrće na razvojni put Hrvatske stranke u Dalmaciji od njena nastanka 27. IV. 1905. do Čingrijine ostavke 24. V. 1907. S obzirom na činjenicu da je Hrvatska stranka rezultat fuzije dviju najvećih stranaka u Dalmaciji, tj. Narodne hrvatske stranke i Stranke prava, list ovom fenomenu posvećuje posebnu pažnju. “Kad smo pozdravili oduševljeno fuziju stranaka, nadali smo se, da su patrioti s jedne strane došli do osvjedočenja, da tu fuziju zahtijeva dobro zemlje. A toga smo mišljenja mi i sada. Misao fuzije bila je dobra, jer jedino sloga dobrih i poštenih može postići, da vlada ne izigrava jednu stranku proti drugoj. Fuzijom se, dakle, imalo zapriječiti nedopušteno uplitanje vlade, koje je Dalmacija zapamtila iz ere poznatih izbornih bezakonja. Njom se osim toga imalo postići ono, česa su se sjećali stariji borci, da je negda bilo, prije nego je trećoj ruci uspjelo posijati razdor najprvo između Srba i Hrvata, pa po tom između samih Hrvata, kada je glas zemaljskog zastupstva ipak nešto vrijedio, jer se znalo, da se bez njega ne može vladati”.⁸⁴ List ističe da je stranačko sjedinjenje moglo uspjeti jedino na temelju opozicijskog djelovanja Hrvatske stranke, koju čine tri generacije dalmatinskih političara: starija, srednja i mlađa. Starija, prožeta tradicijom Narodne stranke, srednja, odgojena u pravaškom duhu dalmatinske varijante, te mlađa, inspirirana modernim idejama Napredne stranke. U nastavku se izražava misao da je Hrvatska stranka svoj historijski uspjeh ostvarila Riječkom rezolucijom u izravnom suprostavljanju bečkom sistemu. Konačno i zadarski protokol od 14. X. 1905., kojim se reguliraju hrvatsko-srpski odnosi u Dalmaciji, također

⁸² M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 172, 173, 177.

⁸³ *Crvena Hrvatska* (dalje: *CH*), XVI/ 42 (1907): 1.

⁸⁴ *CH* XVI/43 (1907): 1, 2.

se pripisuje zasluzi stranke. Međutim, u Hrvatskoj stranci sve su više dolazili do izražaja elementi austrofilске orijentacije, koji su podrivali temelje “novog kursa”. Vrhunac apsurdna čine splitski izbori u kojima su glavni rivali Hrvatska stranka i najdosljedniji pobornik novog kursa Hrvatska pučka napredna stranka.⁸⁵

Nakon Čingrijine ostavke, održan je u Zadru 9. VI. 1907. zajednički sastanak eminentnih predstavnika Hrvatske stranke kojem su prisustvovali članovi upravnog odbora, te zastupnici Dalmatinskog sabora i Carevinskog vijeća. Uoči sastanka, na svojim funkcijama u stranci zahvaljuju se potpredsjednik Ante Trumbić i tajnik Ante Dulibić. Međutim, na temelju jednoglasno izražene volje prisutnih, iako svoje ostavke nisu povukli, Čingrija, Trumbić i Dulibić ostaju na svojim funkcijama do sljedeće skupštine stranke.⁸⁶

Nakon sloma “novog kursa” u Dalmaciji i Banovini, Pero Čingrija na zasjedanju Dalmatinskog sabora u jesen 1907. ističe da hrvatsko-srpsko izmirenje predstavlja najveći doprinos Riječke rezolucije, bez obzira na neuspjeh u suradnji s Mađarima. Istovremeno istupa protiv pokušaja uvođenja njemačkog jezika u Dalmaciji, te kritizira državni poredak zbog podrške autonomašima.⁸⁷

Analizirajući stanje u Hrvatskoj stranci, Čingrija potkraj srpnja 1908. konstatira da stranka kao homogena cjelina i ne postoji. Navodi nekoliko frakcija koje se okupljaju oko dalmatinskih listova kao što su: *Naše jedinstvo*, *Velebit*, *Narodni list* te *Crvena Hrvatska*. Čingrija ističe kako sve te grupe pretendiraju “da budu Hrvatska stranka”, međutim, njihov veliki broj dovodi ih u situaciju da se u internim odnosima služe insinuacijama.⁸⁸

Dana 31. VIII. 1908. održan je u Dubrovniku sastanak upravnog odbora Hrvatske stranke, na kojemu je odlučeno da se skupština stranke održi u Splitu 14. IX. 1908. Na skupštini je konačno trebalo riješiti pitanje provizorija stranačke uprave, koji datira još od 24. V. 1907. Uoči skupštine *Crvena Hrvatska* inzistira na očuvanju programa iz 1905., istovremeno se zalažući

⁸⁵ *CH XVI/43* (1907): 1, 2.

⁸⁶ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 236.

⁸⁷ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 237.

⁸⁸ *CH XVII/61* (1908): 1-3.

na pronalaženju adekvatnih osoba koje će biti voljne djelovati s njegovih pozicija.⁸⁹

Na skupštini Hrvatske stranke u Splitu 14. IX. 1908. za novog predsjednika stranke izabran je dr. Vicko Mihaljević, političar austrofilске orijentacije. Nezadovoljni ishodom izbora, zastupnici kotareva Dubrovnik i Korčula napuštaju skupštinu, a ubrzo zatim i stranku. To je bio odgovor dubrovačkih i korčulanskih zastupnika na izbornu pobjedu Vicka Mihaljevića, ključne ličnosti u borbi protiv Josipa Smodlake na izborima za Carevinsko vijeće 1907.⁹⁰

Svoj istup iz Hrvatske stranke Pero Čingrija obrazlaže u pismu novom predsjedniku stranke Mihaljeviću rezultatima izbora na tek završenoj skupštini stranke, koji su *de facto* sankcionirali niz kardinalnih odstupanja od stranačkog programa na izborima za Carevinsko vijeće 1907.⁹¹

Već 19. IX. 1908. u *Crvenoj Hrvatskoj* je izašao članak pod naslovom "Što sada", u kojemu se konstatira da je izborom Mihaljevića u stranci pobijedila struja suprotna idejama fuzije. Njegov izbor naziva se pravim apsurdom, te se uoči predstojećih izbora za Dalmatinski sabor apelira na birače da se opredijele za političare, koji su ostali vjerni programu iz razdoblja fuzije. U odnosu na novi politički vrh Hrvatske stranke zauzima se krajnje negativan stav, ističući kako je stranka i nastala da bi povezala sve progresivne snage u Dalmaciji protiv austrijskog centralističkog sustava, koji često koristi dalmatinske međustranačke sukobe i ostavlja Kraljevinu Dalmaciju na periferiji ekonomskog prosperiteta. Na kraju se napominje da su u kratkom trogodišnjem razdoblju u stranci prevladali austrofilci s jedne, te ljudi politički nedovoljno stabilni s druge strane, pa je prema tome u stranačkoj praksi zavladao duh izrazito suprotan intencijama koje su dovele do njena nastanka.⁹² Tako se dubrovačka frakcija Hrvatske stranke preko svog glasila *Crvena Hrvatska* izričito distancira od Hrvatske stranke, koju u tom momentu predvodi dr. Vicko Mihaljević.

Dana 20. IX. 1908. u Dubrovniku je održana skupština dubrovačke or-

⁸⁹ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 239.

⁹⁰ *C H XVII/75* (1908): 1.

⁹¹ *C H XVII/75* (1908): 1,2.

⁹² *C H XVII/76* (1908): 2.

ganizacije Hrvatske stranke. Skupština je odobrila istup svojih zastupnika na splitskoj skupštini, te istovremeno donijela odluku o raspuštanju dosadašnje organizacije Hrvatske stranke u Dubrovniku i formiranju nove - Samostalne organizacije Hrvatske stranke.⁹³

Svoj istup iz Hrvatske stranke sljedbenici Pera Čingrije detaljnije obrađuju uoči konstituiranja nove Samostalne organizacije Hrvatske stranke. Posebno naglašavaju da secesiju ne treba tumačiti ni jednim izdvojenim događajem, već neka dublje uzroke traže u promjenama nastalim u sferi duha Hrvatske stranke. U nastojanju da što cjelovitije objasne svoj egzodus, vraćaju se fuziji kao ishodu Hrvatske stranke. Aktu fuzije prilaze dvojako: kao izuzetno pozitivnom činu koji svoj vrhunac ostvaruje u Riječkoj rezoluciji, ali i kao integraciji, koja u sebi nosi čitav niz negativnih elemenata. Ovaj drugi aspekt prvenstveno se odnosi na činjenicu da Narodna hrvatska stranka, bez prethodne purifikacije, ulazi u Hrvatsku stranku, unoseći u njene redove duh osobne zavisti s jedne te austrofilstvo s druge strane. Elementi skloni tim tendencijama ubrzo su prevladali, stvarajući u stranci novi politički svjetonazor, temeljito različit od duha fuzije, tj. zajedničkog suprostavljanja bečkom centralističkom sustavu. Za Čingrijine pristaše, izbori za Carevinsko vijeće, splitska skupština, te posebno izbor novog političkog vrha stranke predstavljaju negaciju idejnog koncepta "novog kursa".⁹⁴

Dana 28. IX. 1908. održana je u Dubrovniku zajednička skupština Hrvatske stranke dubrovačkog i korčulanskog kotara, na kojoj je konstituirana Samostalna organizacija Hrvatske stranke.⁹⁵ U upravni odbor nove organizacije izabrani su: dr. Pero Čingrija - predsjednik, dr. Roko Arneri⁹⁶ - potpredsjednik, dr. Milorad Medini - tajnik.

Samostalna organizacija Hrvatske stranke obuhvatila je najveći dio bivših pristaša Hrvatske stranke dubrovačkog i korčulanskog kotara. Na širem planu, novoj organizaciji je cilj suprotstaviti se proaustrijskoj liniji novog vodstva Hrvatske stranke. Na lokalnom planu, Samostalna organizacija Hr-

⁹³ C H XVII/77 (1908): 1.

⁹⁴ C H XVII/78 (1908): 1-2.

⁹⁵ C H XVII/79 (1908): 1.

⁹⁶ Roko Arneri (1865-1948), korčulanski gradonačelnik od 1897. do 1918. Narodni zastupnik u Dalmatinskom saboru od 1901. do 1908. Do 1905. politički djeluje u Stranci prava, a potom u Hrvatskoj stranci. Godine 1908. postaje potpredsjednik Samostalne organizacije Hrvatske stranke. Vidi: *Hrvatski biografski leksikon* 1 Zagreb: JLZ, 1983: 236.

vatske stranke ima zadatak spriječiti dominaciju austrofilskih elemenata na svom području.⁹⁷

Tako je i secesija Čingrijine grupe uoči aneksije BiH bila jedna od posljedica sloma “novog kursa” u Dalmaciji.

Pravaške struje

Osamdesetih godina u strukturi hrvatskog građanskog društva nastaju promjene koje, na temelju krize dualizma, početkom devedesetih godina uvjetuju pojavu “modernog” pravaštva. Nova pravaška ideologija, kao anti-teza originalne pravaške ideologije, strogo se drži okvira Monarhije oscilirajući između reformiranog dualizma i trijalizma. Glavni ideolozi novog smjera bili su Fran Folnegović i dr. Josip Frank, a u završnoj fazi dr. Iso Kršnjavi.⁹⁸

Proces preobrazbe originalnog pravaškog sustava u stanovitu suprotnost, tj. “modernog” pravaštvo, najbolje se može pratiti u razdoblju od 1887. do 1894. U tom smislu posebno se ističe saborska adresa Stranke prava 1887., Frankov budžetski govor 1890., Frankova saborska adresa 1892. te konačno, program Stranke prava 1894.⁹⁹

Pravaška adresa 1892. *de facto* prihvaća stajalište Neodvisne narodne stranke, koja traži reviziju Nagodbe na planu ekonomske i financijske samostalnosti. Na taj način otvaraju se vrata privremenoj “sjedinjenoj opoziciji”, koju u razmaku od 1892.-1894. čine Stranka prava i Neodvisna narodna stranka.¹⁰⁰

Stranka prava i Neodvisna narodna stranka (odboraši) usvojile su 1894. zajednički program, u okviru kojeg obzoraši prihvaćaju pravaško stajalište o sjedinjenju.

“Hrvatska sjedinjena opozicija, stojeći na temelju državnoga prava i narodnoga načela, raditi će svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski,

⁹⁷ C H XVII/79 (1908): 2.

⁹⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 263, 267, 428.

⁹⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 254, 269, 270, 274-276, 279-281.

¹⁰⁰ Mirjana Gross, »Geneza Frankove stranke.« *Historijski zbornik* 17 (1964): 45-48.

koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rieci s kotarom i u Međumurju, Bosni, Hercegovini i Istri sjedini u jedno samostalno državno tielo, u okviru habzburške monarkije, te će podupirati svom snagom i nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe.”

Istovremeno, pravaši usvajaju okvir Monarhije, tj. prihvaćaju obzoraško stajalište između subdualizma i trijalizma.

“Poslove skupne cijeloh monarkiji, potičući iz pragmatičke sankcije, riešavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva”.¹⁰¹

Program Stranke prava iz 1894., koncipiran u duhu ideja “modernog” pravaštva, označava kraj izvorne pravaške misli Ante Starčevića. Nasuprot starom pravaškom idealu samostalne hrvatske države, program traži ostvarenje hrvatske državnosti u okviru Monarhije. Novi program odbacuje stari pravaški stav o čekanju međunarodne konfrontacije, koja bi trebala izazvati slom Monarhije. Kroz program se očituje uži interes hrvatskog građanstva za državnošću kao neophodnom preduvjetu njegova ekonomskog napretka. Međutim, iz programskog dokumenta nije jasno u kojim bi poslovima novotformirana država bila sasvim samostalna. U praksi, program se tumačio kao trijalistički, ali i kao federalistički projekt, iako se objektivno nalazio između subdualizma, tj. reformiranog dualizma i trijalizma. Ipak, u razdoblju krize dualizma, trijalistička interpretacija pravaško-obzoraškog programa dominira, s obzirom na činjenicu da pojačani sukobi između Beča i Pešte pridonose aktualizaciji težnje za stvaranjem treće države, tj. Velike Hrvatske, koja bi obuhvatila sve južnoslavenske zemlje habsburškog sklopa izvan Ugarske.

U načelu, program iz 1894. nije uzeo u obzir nacionalne težnje ostalih naroda Monarhije. Slovencima je priznat nacionalni identitet, dok se Srbi ne spominju.

Globalno uzevši, pravaški je program ipak, sve do sloma Habsburške Monarhije, na temelju trijalizma privlačio veliki dio opozicijskih stranaka umjerene orijentacije.¹⁰²

Na svečanosti prigodom polaganja kamena temeljca za Starčevićev dom,

¹⁰¹ M. Gross, »Geneza Frankove stranke.«: 57-58.

¹⁰² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 279, 280.

26. VI. 1894., sudjeluju dalmatinski i istraski pravaši. Istovremeno je formalno usvojen novi program, kao i prijedlog statuta istarskog pravaša Vjekoslava Spinčića, te zaključena jedinstvena pravaška organizacija za Bansku Hrvatsku, Dalamciju i Istru. Međutim, sukobi u zagrebačkom vodstvu Stranke prava onemogućili su njeno praktično djelovanje.

U razdoblju od 26. VI. 1894. do 22. X. 1895., tj. do raskola, Stranka prava prolazi kroz tešku krizu, opterećenu frakcijskim konfliktima na stranačkom vrhu. Iako su Frank i Folnegović polazili od sličnih idejnih pozicija "modernog" pravaštva, ipak se već od 1894. mogu zapaziti razlike u taktičkim pozicijama. Dok Folnegović slijedi promadarsku orijentaciju, kod Franka se nazire bečko usmjerenje. Međutim, glavni razlog sukoba je konkurencija za vodstvo u stranci. Tako Folnegović, uz podršku istarskih i dalmatinskih pravaša, privremeno uspijeva eliminirati Franka, koji prigodom svečanog otvaranja Starčevićeva doma 17. VII. 1895. nije biran u središnji odbor Stranke prava. Nedugo zatim, dačka i studentska omladina spaljuje mađarsku zastavu na Jelačićevu trgu u Zagrebu. Dok cjelokupna hrvatska javnost, s izuzetkom mađarona, pozdravlja omladinu, Fran Folnegović se u zagrebačkom gradskom zastupstvu desolidarizira sa činom hrvatskih omladinaca. Folnegovićeva izjava najviše koristi Franku, koji prelazi u protunapad. Već 22. X. 1895. dr. Ante Starčević, dr. Josip Frank, dr. Mile Starčević i književnik Eugen Kumičić istupaju iz Stranke prava. Tako dolazi do konačnog raskola Stranke prava. Stvaraju se dvije pravaške stranke: Čista stranka prava (frankovci) i Matica Stranke prava (domovinaši). Važno je konstatirati da u raskolu primarnu ulogu igra osobna netrepeljivost, dok su načelna neslaganja oko dosljednosti na liniji Starčevićevih ideja samo forma, jer konačno, nijedna strana nije više zastupala originalnu pravašku misao. Na taj način, iz političkog života Banske Hrvatske nestaje jedinstvene Stranke prava (1861.-1895.), a time otpada mogućnost ostvarenja zajedničke pravaške organizacije za sve hrvatske zemlje. Stari pravaški organ *Hrvatska* ustupa mjesto novim stranačkim listovima. Već 2. XI. 1895. Frank je počeo izdavati *Hrvatsko pravo*, a mjesec dana kasnije, pojavio se i list Frankovih protivnika *Hrvatska domovina*. Dok frankovci kreću u pravcu apsolutne lojalnosti prema Monarhiji i dinastiji, od koje očekuju rješenje hrvatskog pitanja, domovinaši se postupno usmjeravaju prema južnoslavenskoj ideologiji.¹⁰³

¹⁰³ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 305-308; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 148.

Usponu Frankove ideologije pomogli su Mile Starčević, Eugen Kumičić, a pred smrt i bolesni Ante Starčević. Za Franka je najvažnije bilo to što se u dramatičnom trenutku raskola tvorac originalne pravaške misli našao na njegovoj strani. Na taj se način Frankov smjer pred građanskom publikom mogao predstaviti kao sukus “čistog” pravaštva.¹⁰⁴

U okviru Čiste stranke prava Frank želi ostvariti potpunu dominaciju. U tom smislu, on se prvenstveno obraća nižim građanskim slojevima, koji nisu zainteresirani da stvaralački utječu na politički smjer stranke. Nakon raskola, siromašnije građanstvo slijedi Frankovu liniju. Između ostalog, frankovačka antisrpska propaganda privlači dio građanstva u uvjetima kad Khuenov režim sustavno vodi politiku oslona na srpsko građanstvo protiv hrvatskog i kad nerazvijenost tržišta uvjetuje tešku konkurentsku borbu između hrvatskog i srpskog malograđanskog sloja.¹⁰⁵

Frankov politički koncept nakon raskola nije se mijenjao. U tom smislu, Frank u prijedlogu saborske adrese 1897. ponavlja osnovni sadržaj svoje saborske adrese iz 1892. koja je, polazeći od kraljeve zavjernice, *de facto* stajala na dualističkom temelju. Kao tumač Starčevićeva nauka, Frank identificira hrvatski narod s kraljem od božje milosti te na taj način odbacuje Starčevićovo učenje o “ugovoru” između vladara i hrvatskog naroda. Frankovih “tumačenja”, pisanih u Starčevićevu stilu, bilo je sve više. Međutim, tek je Frankova podrška Rauchovu režimu u aneksijskom razdoblju uvjetovala distanciranje mnogih. Godine 1908. napustili su ga dr. Mile Starčević i don Ivo Prodan.¹⁰⁶

Na izborima 1897. Čista stranka prava u Saboru je osigurala samo dva zastupnička mjesta. Istovremeno je koalirana opozicija Stranke prava i Neodvisne narodne stranke postigla 26 mandata. Ipak je odnos snaga nešto povoljniji u prilog frankovaca, čiji pristaše, kao predstavnici sitnog građanstva, većinom nisu imali pravo glasa.¹⁰⁷

Nakon izbora 1897. u saborskoj djelatnosti Frankove stranke uočavaju se elementi napuštanja isključive državnopravne politike, a od 1899. i izvansa-

¹⁰⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 308, 309.

¹⁰⁵ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 311, 312.

¹⁰⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 313, 314.

¹⁰⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 314.

borska djelatnost. Ipak, Čista stranka daje prioritet rješenju nacionalnog pitanja na temelju dogovora svog prvaka s dinastijom, a ne na osnovi nacionalnog pokreta. Prema tome, stranka "čistih" pravaša je građanska, ali ne i u punom smislu demokratska. Uz niže građanstvo, Franku će se pridružiti i zagrebački studenti koji, za razliku od studentske generacije prve polovice devedesetih godina, gube značaj na političkom i kulturnom planu. Na izborima 1901. Čista stranka prava je i dalje zadržala samo dva, dok je koalicijska opozicija izgubila 14 mandata.¹⁰⁸

Godine 1902. Stjepan Radić, kao teoretičar i politički protivnik, podvrgava oštroj kritici Frankovu stranku, kojoj čak odriče značaj političke stranke. "Njih vodi obožavanje Starčevića, neograničeno povjerenje u dr. Franka, mržnja na Srbe i slavosrbe, a to su osjećaji i strasti, a nisu misli i ideje".¹⁰⁹

Nakon konstituiranja Hrvatske stranke prava (siječanj 1903.), koja nastaje fuzijom Neodvisne narodne stranke, Stranke prava i Napredne omladine, Frank je pod pritiskom javnosti morao pristati na suradnju s opozicijom. Nešto kasnije, kad je u proljeće iste godine Narodni pokret u Hrvatskoj bio na vrhuncu, u razdoblju smirivanja hrvatsko-srpskih odonosa i frankovci prestaju sa svojom antisrpskom kampanjom. Međutim, već potkraj 1903. ponovno oživljavaju sukobi između Čiste stranke prava i Hrvatske stranke prava, označavajući kraj kratkotrajnog primirja u redovima hrvatske opozicije.¹¹⁰

U razdoblju stvaranja klerikalne skupine *Hrvatstvo* (u svibanju 1904.) na početku pontifikata Pija X (1903.-1914.) Frankova stranka još uvijek je prožeta protuklerikalnom tradicijom. Nešto kasnije ipak dolazi do političkog približavanja *Hrvatstva* s dijelom "čistih" pravaša, a u rujnu 1910., nakon njihove fuzije, proglašena je Kršćansko-socijalna stranka prava, bez Franka i Kršnjavog.¹¹¹

Neposredno nakon Riječke rezolucije, koju u listopadu 1905. potpisuju svi zastupnici Hrvatskog i Dalmatinskog sabora s izuzetkom mađarona i "čistih" pravaša, velikoaustrijski krug se obraća protivnicima "novog kursa"

¹⁰⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 316-318.

¹⁰⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 319, 320.

¹¹⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 326, 328, 331.

¹¹¹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 333, 378.

u Hrvatskoj. Na velikoaustrijski apel prvi je pozitivno reagirao Josip Frank, koji u Beču vodi pregovore s Luegerom i Funderom. Vrativši se u Zagreb, Frank organizira prosvjedne skupštine protiv Riječke rezolucije, koje se lome na otporu naprednjaka i socijalista, kao i na čvrstim pozicijama “novog kursa” u Dalmaciji. Međutim, nakon pobjede Hrvatsko-srpske koalicije na slobodnim izborima početkom svibnja 1906., Frankov rat protiv Koalicije privremeno prestaje. U euforičnoj atmosferi čak i frankovci u kratkom intervalu podržavaju Koaliciju.¹¹²

Nakon definitivnog sloma mađaronskog režima u Hrvatskoj (29. V. 1906.), prvu otvorenu velikoaustrijsku izjavu ne daje Frank, već bivši unionist dr. Iso Kršnjavi, koji se 18. VI. 1906. izjašnjava za program Velike Hrvatske u Velikoj Austriji. Prema tome, u proljeće iste godine Frank još taktizira, s obzirom na činjenicu da pozicije velikoaustrijskog kruga još nisu potpuno jasne. Međutim, kad su u jesen 1906. na istaknute položaje u Monarhiji postavljeni suradnici Franje Ferdinanda, Frank preko generala Auffenberga u Zagrebu uspostavlja kontakt s vojnim vrhovima velikoaustrijskog kruga. Frankovi suradnici nisu voljni podržavati tajne veze svog prvaka s austrijskim vojnim vrhom. Na taj se način produbljuju sukobi u vodstvu Čiste stranke prava, započeti već u rujnu 1906. u vezi s pristupom stranci Ise Kršnjavoga. Prema tome, već u jesen 1906. javljaju se elementi koji će u Frankovoj stranci izazvati raskol uoči aneksije Bosne i Hercegovine.¹¹³

Kad u jesen 1906. klerikalna grupa oko *Hrvatstva* osniva Hrvatsku kršćanskosocijalnu stranku prava na temelju pravaškog programa 1894., frankovci je smatraju posve suvišnom. Istovremeno, klerikalci napadaju Kršnjavoga radi liberalizma i masonstva. Ipak, nesuglasnice između frankovaca i klerikalaca ubrzo će nestati u zajedničkoj borbi protiv Hrvatsko-srpske koalicije.¹¹⁴

Već su događaji vezani uz imenovanje nove vlade za Hrvatsku i Slavoniju u srpnju 1906. doveli u pitanje nastavak saborske suradnje frankovaca s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Nakon riječkih sukoba Hrvata s Talijanima i Mađarima, kao i putovanja Franje Ferdinanda u Dalmaciju u rujnu iste godi-

¹¹² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 340, 341; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 230.

¹¹³ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 341-343.

¹¹⁴ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 126, 127.

ne, bilo je jasno da Čista stranka prava neće obnoviti saborsku kooperaciju s Koalicijom, utanačenu 8. V. 1906.¹¹⁵

U studenom 1906. Frank ponovno frontalno nastupa protiv Hrvatsko-srpske koalicije. Njegov pokušaj da, u skladu s direktivom velikoaustrijskog kruga, onemogućí rad Sabora i izazove pad Koalicije nije uspio zahvaljujući intervenciji glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, koja u razdoblju vladavine Hrvatsko-srpske koalicije očekuje ustavne reforme. U atmosferi kada se na Markovu trgu nalazi oko 3.000 radnika otvoren je 12. XI. 1906. Hrvatski sabor.¹¹⁶

Sam Frank potkraj 1906. ima velikih neprilika s dijelom vodstva vlastite stranke, koji se teško adaptira na velikoaustrijski smijer. Frankovački prvaci, u prvom redu dr. Mile Starčević i dr. Ante Pavelić (1869.-1938.), posebno su revoltirani činjenicom što se njihov list *Hrvatsko pravo* u aferi "Argus" koristio insinacijama. Iako je Frankova stranka u prosincu 1906. bila pred raskolom, kriza je privremeno prebrođena.¹¹⁷

Povodom sukoba u Čistoj stranci prava, bečki kršćanski socijali pokušavaju povezati Hrvatsku stranku prava, članicu Koalicije, s Frankovim protivnicima i klerikalcima. Prema tome glavni im je cilj izdvojiti koalicijske pravaše iz Hrvatsko-srpske koalicije. U tom slučaju, kršćanski socijali bili su voljni žrtvovati i samog Franka.¹¹⁸

Svjestan činjenice da mu klerikalni dio velikoaustrijskog kruga nije naročito sklon, Frank se oslanja na generalski dio toga kruga u namjeri da izazove slom Koalicije. Organizira parlamentarnu opstrukciju protiv srpskog imena u adresi Hrvatsko-srpske koalicije, koju frankovci sustavno provode u Hrvatskom saboru od 21. I. 1907. Opstrukcija ugrožava egzistenciju Koalicije, jer se starija generacija koalicionih pravaša još uvijek kreće u okvirima teorije "političkog" naroda.¹¹⁹

Posredovanjem vlade između Čiste stranke prava i Koalicije, početkom veljače 1907. adresna rasprava iznenada završava usvajanjem Vrbanićeve

¹¹⁵ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 108, 109, 127.

¹¹⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 343, 344.

¹¹⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 344, 345.

¹¹⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 345.

¹¹⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 345.

kompromisne formule. Izraz “narod hrvatski i srpski” zamijenjen je terminom “cjelokupni narod, koji Hrvati toli Srbi”. Dok se Frank proglašava pobjednikom, list *Hrvatstvo* optužuje ga za kapitulaciju.¹²⁰

Cjelokupni bečki tisak, s izuzetkom socijalističkog podržava Frankovu opstrukciju. U tom smislu posebno se ističe njemačko liberalno novinstvo, koje optužuje Koaliciju, a naročito F. Supila, naprednjake i samostalce za kooperaciju s Kr. Srbijom. Navedeni elementi okvalificirani su u cijelom nizu članaka pod naslovom “Croatiae res” kao protivnici Monarhije, dok Frank, suprostavljajući im se, brani njen integritet. Mađarski antikoalicijski tisak izražava zadovoljstvo zbog slabljenja Hrvatsko-srpske koalicije, dok Wekerleov organ i dalje inzistira na fuziji mađarona i rezolucionaša.¹²¹

Nakon Kossuthova nezakonitog parlamentarnog udara, velikoaustrijski tisak zahtijeva od vladara primjenu istog postupka protiv Nezavisne stranke u Mađarskoj. U toj situaciji, Franjo Josip morao se opredijeliti između Hrvata i Mađara. Nasuprot težnjama velikoaustrijskog kruga, kralj sankcionira željezničarsku pragmatiku, te istovremeno vrši pripreme za eventualno uvođenje komesarijata u Hrvatskoj. U tom trenutku general Karl Tersztyansky u audijenciji kod vladara intervenira u prilog Frankove stranke. On uvjerava Franju Josipa u neophodnost oslona na Čistu stranku prava, koja je potpuno odana dinastiji. Aludirajući vjerojatno na trijalizam, kralj odgovara da Frankova stranka od njega mnogo traži.¹²²

Navedeni razgovor postaje aktualan nakon sjednice ministarskog vijeća (1. XII. 1907.) na kojoj je zaključena aneksija. U tom trenutku, na inicijativu vladara, ugarski ministar predsjednik Sándor Wekerle poziva Franka na razgovor u kojemu su uglavili osnovne konture Rauchove vladavine, prilagođene pripremi aneksije. Dakle, Rauchov oslon na Franka naredio je sam Franjo Josip. U predaneksijskom razdoblju vrhovima Monarhije potrebna je politička grupacija u Hrvatskoj koja će bezuvjetno podržavati aneksiju i istovremeno podupirati protusrpsku kampanju u smislu opravdanja aneksijskog akta.¹²³

¹²⁰ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 152, 153.

¹²¹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 153, 154.

¹²² Mirjana Gross, »Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970): 19.

¹²³ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 347-349.

Uspon Franka podudara se s novom krizom u vlastitoj stranci, kada Mile Starčević, Ante Pavelić i Ivan Peršić odbijaju sudjelovati u antisrpskoj kampanji po naređenju vrhova Monarhije. Sam razgovor Frank-Wekerle bio je povod raskolu Frankove stranke u Banskoj Hrvatskoj i distanciranju prodanovih pravaša u Dalmaciji od frankovačke linije.¹²⁴

U razdoblju banovanja Pavla Raucha Frank *de facto* podupire dualistički režim, podržavan od strane bečkih dualističkih krugova i generala. Kršćanski socijali, koji nakon fuzije s konzervativnim Centrom u proljeće 1907. postaju najjača njemačka stranka, nisu u predaneksijskoj fazi sudjelovali u kombiniranoj akciji Raucha i Franka protiv Hrvatsko-srpske koalicije. Prema Rauchu drže se neprijateljski, dok u odnosu prema frankovcima imaju rezervirani stav. Želja im je stvoriti pravaški blok, te u tom slislu nastoje privući Hrvatsku stranku prava, članicu Koalicije. Osim toga, kršćanski socijali nastoje izazvati pad mađarske koalicione vlade, koju predvodi njihov stari protivnik Nezavisna stranka. Frank, dakle, s izuzetkom kršćanskih socijala i samog prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, ima podršku u vrhovima Monarhije.¹²⁵

Frankova suradnja s Rauchovim režimom dovela je do slabljenja pozicija Čiste stranke prava. Na izborima za Hrvatski sabor potkraj veljače 1908. Frankova stranka osigurala je samo 24 mandata, dok su radikali dobili jedan, a rauhovci nijedan mandat. Prema tome Sabor s Rauchovom većinom, tj. frankovci, radikali i rauhovci, nije dolazio u obzir, jer je Koalicija postigla 56 mandata. U tom trenutku Frankova politička egzistencija dolazi u pitanje. Jedini oslon ostaju mu generali, dok su Kršćanski socijali usmjereni na stvaranje pravaškog bloka. S obzirom na činjenicu da su kršćanski socijali Rauchovi protivnici, list *Hrvatstvo* nije podržavao Franka. U predaneksijskom razdoblju javlja se i nova skupina vezana za crkvene krugove "Pijevno društvo", pod ideološkim utjecajem krčkog biskupa Antuna Mahniča, inače poznatog pobornika staroslavenskog liturgijskog jezika i osnivača Straoslavenske (glagoljske) akademije u Krku. Novu grupu podržavaju Pavao Rauch i frankovci.¹²⁶

¹²⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 349.

¹²⁵ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 350.

¹²⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 350, 351; Josip Buturac i Antun Ivandija, *Povijest Katoličke Crkve među Hrvatima*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Ćirila i Metoda, 1973: 59.

Sredinom ožujka 1908. Frank se privremeno povlači, tj daje ostavku na predsjedništvo stranke. Novim predsjednikom Čiste stranke prava postaje Luka Starčević. U pozadini, Frank uvjerava generale da je vodstvo u njegovim rukama, te da će prisiliti svoje protivnike da napuste Stranku. Austrijska Kršćansko-socijalna stranka i zagrebački klerikalni organ "Hrvatstvo" nadaju se da će bez Franka stvoriti novu političku grupaciju od Hrvatske stranke prava i Frankove stranke. Nakon ostavke Josipa Franka, frankovački organ "Hrvatsko pravo" zastupa teze njegovih stranačkih protivnika, tj. Mile Starčevića i Ante Pavelića, koji stoje na stajalištu da treba pomagati Hrvatsko-srpsku koaliciju u borbi protiv mađarske vlade. To je ujedno i razlog da *Hrvatsko pravo* piše samo protiv srpske propagande u BiH. Starčević prihvaća pravaški blok, te u tom smislu smatra da bi Srpska narodna samostalna stranka morala napustiti Koaliciju. Međutim, on nije zamišljao pravaški blok na antisrpskoj osnovi. Isto tako Starčević izražava uvjerenje da bi samostalci i dalje morali podržavati borbu Hrvata protiv mađarske koalicijske vlade. Hrvatsko-srpska koalicija ipak odbija Starčevićev prijedlog.¹²⁷

Frankova ostavka, kao i raskol njegove stranke zbivaju se istovremeno s početkom velikih priprema za veleizdajnički proces u režiji austro-ugarskog ministra vanjskih poslova Aehrenthala. U fazi priprema za aneksiju Aehrenthal planira oslonac na frankovce. Međutim, kod Raucha postoji strah od približavanja oslabljenih frankovaca Hrvatsko-srpskoj koaliciji, pa im se u tom smislu nude neki visoki crkveni položaji. Ipak, za Aehrenthala je najvažnije osigurati kod Frankove stranke stav bezuvjetne aneksije uz podršku antisrpske kampanje u službi aneksije. U tom kontekstu, ministar vanjskih poslova obećava frankovcima sjedinjenje BiH s Hrvatskom u daljoj budućnosti.¹²⁸

U Frankovoj stranci 23. IV. 1908. konačno dolazi do raskola. Franka napuštaju sljedbenici Mile Starčevića, koji su najavili "povratak" Anti Starčeviću. Dok starčevićanci (milinovci) oštro osuđuju Rauchov režim, frankovci zauzimaju suprotno stajalište prema kojem je Rauchova vlada prva hrvatska vlada nakon četir desetljeća. Osim toga pod utjecajem Srpske narodne samostalne stranke članice, Hrvatsko-srpske koalicije, milinovci na-

¹²⁷ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 209-211. M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 351.

¹²⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 351, 352.

puštaju bezuvjetni okvir Monarhije, koji je za frankovce *conditio sine qua non* u rješavanju hrvatskog pitanja. Nakon raskola, pristaše Franka i Kršnjavoga osudili su “renegate” i ponovno za predsjednika Čiste stranke prava izabrali Josipa Franka. Frankovi protivnici nakon secesije djeluju kao nova stranka pod imenom Starčevićeva stranka prava (milinovci).¹²⁹

Frankova stranka aktivno sudjeluje u predaneksijskim pripremama vrhova Monarhije, koje u kontekstu opravdanja aneksije imaju protusrpski karakter. Frankovci vjeruju da će im veleizdajnička atmosfera pomoći u eliminiranju konkurenata iz redova srpskog građanstva, svećenika, činovnika i učitelja. Članovi Srpske narodne samostalne stranke, uhapšeni tijekom kolovoza 1908., nisu slučajno pripadali navedenim slojevima.¹³⁰

Kad se početkom kolovoza 1908. u Zagrebu pojavila Nastićeva brošura *Finale*, Frankov list *Hrvatsko pravo* ne dovodi u sumnju njegova otkrića. List posebno napada pravoslavne svećenike kao glavne nosioce srpske propagande u Hrvatskoj, te u tom smislu sugerira osnivanje hrvatske pravoslavne crkve.¹³¹

U predaneksijskom razdoblju Frank djeluje u pravcu bezuvjetne aneksije, iako njegova djelatnost nije javna. Uoči aneksije Frank je, u suglasnosti s ministrom vanjskih poslova Aehrenthalom, hrvatskoj javnosti stavio do znanja da će vrhovi Monarhije priključiti BiH Hrvatskoj ukoliko sve hrvatske stranke prihvate njegovo vodstvo. Međutim, iako je hrvatsko građanstvo željelo priključenje okupiranih pokrajina Hrvatskoj, nije bilo voljno *a priori* podržavati aneksiju. Mnogi su bili svjesni činjenice da će BiH postati *Reichsland*, tj. zajednički posjed Austrije i Ugarske.¹³²

Uoči aneksije Frank upućuje vladaru memorandum o Bosni u kojem predlaže da se BiH formalno priključe Hrvatskoj. Takvu Hrvatsku Frank zamišlja kao bastion Monarhije protiv velikosrpske opasnosti, ali istovremeno i kao uporište za prodor na Balkan. Ipak, Frankov memorandum nije koncipiran u trijalističkom, već u velikoaustrijskom smislu, jer Velika Hrvatska ne bi bila nova država, već nova upravna jedinica. Međutim, Franko-

¹²⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 352, 353.

¹³⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 359, 360.

¹³¹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 360.

¹³² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 361, 362.

ve oscilacije u aneksijskom razdoblju između velikoasutrijskih i dualističkih krugova čine vjerojatnim svjedočenje generala Moritza Auffenberga prema kojem je Frank pristajao i na reformirani dualizam.¹³³

Frankove akcije sinhronizirane su s potrebama aneksije i veleizdajničkog procesa. U tom kontekstu ministar Aehrenthal odobrava objelodanjivanje Frankovih veza s vrhovima Monarhije istovremeno s izlaskom brošure Đorda Nastića. Ta se brošura pojavljuje u Zagrebu 1. VIII. 1908., a istoga dana Frank u *Hrvatskom pravu* uvjerava hrvatsku javnost kako raspoláže jamstvima mjerodavnih čimbenika Monarhije za sjedinjenje hrvatskih zemalja s BiH.¹³⁴

Nakon aneksije, Frank tvrdi da je akt od 5. X. 1908. samo prvi korak prema ostvarenju pravaškog programa. Istovremeno, Frank ističe da je podjela anektiranih pokrajina između Beča i Pešte spriječena iz obzira prema Hrvatskoj, odnosno zahvaljujući memorandumu koji je on sam uputio vladaru tijekom kolovoza 1908. Na temelju Frankovih tvrdnji proizlazi da će mjerodavni činitelji priključiti Bosnu i Hercegovinu Hrvatskoj ukoliko Hrvati prihvate njegovo vodstvo. Vrhovi Monarhije, u uvjetima akutne aneksijske krize i neposredne ratne opasnosti, nisu imali nikakvih razloga za pobijanje Frankovih apsurdnih izjava.¹³⁵

Šef generalštaba Conrad i general Auffenberg, pristaše preventivnog rata protiv Srbije, pokrenuli su Franka na osnivanje "hrvatskih legija" za borbu protiv srpskih i crnogorskih "bandi". Međutim, ministar rata Franz Schönaič odbija Franka s obrazloženjem koje u prvi plan stavlja integritet i dignitet austro-ugarske vojske.¹³⁶

Dok u predaneksijskom razdoblju frankovce podržavaju samo vojni elementi velikoaustrijskog kruga, u postaneksijskom razdoblju Čista stranka prava dobiva podršku i drugog dijela istog kruga, tj. Kršćanskosocijalne stranke prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. S tim u vezi konačno završava proces približavanja *Hrvatstva* frankovcima. Prijestolonasljednik prelazi u ofanzivu protiv vladajuće mađarske Nezavisne stranke i njenog pr-

¹³³ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 249, 250.

¹³⁴ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 249.

¹³⁵ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 259.

¹³⁶ M. Gross, »Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga«: 25.

vaka F. Kossutha. U vremenskom neskladu s Aehrenthalovim namjerama kršćanskosocijalni organ *Reichspost* objavljuje ministrov veleizdajnički materijal uperen protiv mađarskih nezavisnjaka i Hrvatsko-srpske koalicije, koji podupire Rauch-Frankovu protusrpsku kampanju za predstojeći veleizdajnički proces.¹³⁷

Prijestolonasljednik Franjo Ferdinand, nakon aneksije BiH, nastoji osigurati čvrste pozicije u Hrvatskoj. U tom smislu, njegova Kršćanskosocijalna stranka bezuspješno pokušava okupiti hrvatske političke struje u pravaški blok, koji bi u potpunosti odgovarao interesima velikoaustrijskog kruga. Potpunu odanost dinastiji dokazala je jedino Frankova stranka i klerikalna skupina *Hrvatstvo*. Međutim, ni jedni ni drugi nisu bili u stanju povezati političke struje u pravaški blok u skladu s prijestolonasljednikovim potrebama.¹³⁸

Pravaštvo u Dalmaciji javlja se nakon svršetka narodnog preporoda, kao odgovor na gospodarsku stagnaciju, neuspjelu dualističku piolitiku Narodne stranke i njeno nedovoljno isticanje hrvatskog značaja pokrajine i osnovnih nacionalnih zahtjeva. Razvoj pravaške ideologije do osnivanja dalmatinske Stranke prava 1894. odvija se u dvije faze. Osamdesetih godina srećemo pravaše pojedince, prvenstveno svećenike, a tek u prvoj polovici devedesetih godina nailazimo na pravaške grupe kao nositelje posebnih varijanti pravaške ideologije. Početne starčevićanske ideologije na dalmatinskom području nikad nije ni bilo. Pravaška ideologija u Dalmaciji rezultat je sinteze nauka dr. Ante Starčevića i ideologije prvaka Narodne stranke don Mihovila Pavlinovića.¹³⁹

Najistaknutiji ideolog preporodnog pokreta u Dalmaciji, don Mihovil Pavlinović (1831.-1887.) u svom razvitku svojih ideja prolazi kroz dvije faze. Prvu kratku, do 1866., kada zastupa južnoslavensku ideju, i drugu završnu, od 1866., kada izgrađuje nov, cjeloviti ideološki sustav u kojem dominira hrvatska nacionalna ideja. Međutim, svi elementi prve prisutni su i u drugoj fazi, kada hrvatsvo dobiva obilježje nacionaliteta, a južnoslavensvo od protonacionalne postaje strategijsko-politička ideja.¹⁴⁰

¹³⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 365.

¹³⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 365, 366.

¹³⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 283, 284.

¹⁴⁰ Nikša Stančić, »Mihovil Pavlinović (1831-1887).« *Naše teme* 5 (1973): 990-993.

Od 1866. do 1869. Pavlinovićeve ideologija od južnoslavenske, koja je također objektivno djelovala kao hrvatska nacionalna integracijska ideologija, prerasta u hrvatsku nacionalnu ideologiju.¹⁴¹

Pavlinovićev program *Hrvatska misao* iz 1869. označava definitivni prijelaz na hrvatstvo. Svoj program Pavlinović dijeli na tri točke: “Hrvati hoće hrvatsko pravo: I. Samostalnost Hrvatske. II. Cjelokupnost Hrvatske. III Ustav Hrvatske.”¹⁴²

S obzirom na činjenicu da Pavlinović državnu pripadnost tretira kao jednu od osobina nacionalne pripadnosti, u njegovu ideološkom sustavu učenje o “političkom narodu” zauzima istaknuto mjesto. U tom smislu, Pavlinovićev pojam “hrvatskog političkog naroda” obuhvatio je i Srbe na teritoriju hrvatskog državnog prava. Pavlinović u Srbima, kao stanovnicima Hrvatske, gleda političke Hrvate pravoslavne vjere. On smatra da je srpsko ime u Dalmaciji rezultat importa iz Kneževine Srbije. U Pavlinovićevu učenju o političkom narodu dominira državna ideja. “Ako braća grčko-istočna u Hrvatskoj neće da se zovu Hrvati po narodu, neka priznadu što svak živ zna, da su Hrvati po zemlji i hrvatskoj državi”.¹⁴³

Dok je Pavlinović u političkom programu *Hrvatska misao* u prvom redu inzistirao na državnopravnoj pripadnosti Turske Hrvatske Hrvatskoj, za vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka, tj. 1877. u *Hrvatskim razgovorima* ističe apsolutno pravo Hrvatske na cijelu BiH.¹⁴⁴

Dvije godine nakon uvođenja dualizma, Pavlinović budućnost Monarhije vidi u njenom pretvaranju u federaciju koju bi, pored Austrije i Ugarske, sačinjavale “savezne kraljevine” Slovenija, Hrvatska, Češka i Poljska. Međutim, put do samostalnosti i cjelokupnosti Hrvatske, smatra Pavlinović, vodi hrvatske političke čimbenike na dinastiju, kojoj jaka Hrvatska treba kao protuteža Ugarskoj. Konačno, Pavlinovićeva vizija daleke budućnosti polazi od samostalne Hrvatske koja bi u konfederativnoj zajednici bila povezana s ostalim južnoslavenskim državama.¹⁴⁵

¹⁴¹ Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1980: 14-15.

¹⁴² N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija*: 332, 333.

¹⁴³ N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija*: 334.

¹⁴⁴ N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija*: 335.

¹⁴⁵ N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija*: 336, 353.

Godine 1884. Mihovil Pavlinović objavljuje spis *Hrvatski razmišljaji* u kojem odbacuje Starčevićovo načelo apsolutne negacije. Idejno bliži Strossmayerovoj struji, on oštro kritizira negativni pravaški stav prema Neodvisnoj narodnoj stranci i samom Strossmayeru. Iste godine Pavlinović odobrava obzoraški subdualistički program, koji traži potpunu autonomiju za hrvatske zemlje, tj. za Bansku Hrvatsku, Dalmaciju i Rijeku u okviru ugarskog dijela Monarhije.¹⁴⁶

Pravaštvo u Dalmaciji javlja se u prvoj polovici osamdesetih godina u stanovitoj klerikalnoj formi pravaštva. Godine 1883. prvi se javno kao pravaš deklarira urednik *Katoličke Dalmacije* don Ivo Prodan (1852.-1933.), koji nastupa s lozinkom “Najprije Bog, najprije vjera, pa domovina”. Nakon što je u skladu s Vatikanskim koncilom prioritet u društvu dao katoličkoj religiji i katoličkoj crkvi, Prodan objavljuje svoj politički program. Samostalnu i ujedinjenu Hrvatsku on vidi u okviru trijalistički preuređene Monarhije pod okriljem katoličke dinastije. Za razliku od Starčevića, Kvaternika i Pavlinovića, Prodan kao klerikalni ideolog odbacuje prirodno pravo nacije. Dok je Pavlinović dualizam smatrao prvom karikom u nacionalnoj borbi, Prodan ga potpuno odbacuje. Isto tako Prodanov ideološki sustav nije akceptirao Starčevićevu teoriju “ugovora”, prema kojoj hrvatski narod ima pravo prekinuti “ugovor” ukoliko se vladar ne drži obveza koje iz njega proizlaze. Međutim, Prodanov je program ipak bliži Pavlinovićevoj nego Starčevićevoj koncepciji, jer Prodan poput Pavlinovića zamišlja etapno ujedinjenje hrvatskih zemalja u okviru Monarhije pod zaštitom katoličkih Habsburgovaca. Prema tome, Prodanov politički program stoji na pozicijama dinastičnosti, legaliteta i nedovoljno jasno definiranog trijalizma.¹⁴⁷

Početak devedesetih godina u Dalmaciji se javlja liberalno pravaštvo u redovima građanske inteligencije, kojoj nije odgovarao klerikalni tip pravaštva, s obzirom na činjenicu da je rasla i odgajala se u duhu liberalizma Narodne stranke. Nova pravaška varijanta nastaje iz nezadovoljstva s gospodarskom stagnacijom Dalmacije i negativnom bilancom dualističke politike Narodne hrvatske stranke. Glavni predstavnici liberalnog pravaštva bili su dr. Ante Trumbić (1864.-1938.) i Frano Supilo (1870.-1917.) koji od 1891.,

¹⁴⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 285-287; J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 131.

¹⁴⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 287-290.

na temeljima izvorne pravaške misli Ante Starčevića i Eugena Kvaternika, u skladu s izmijenjenim okolnostima svoga vremena, izgrađuje novu ideologiju u dubrovačkoj *Crvenoj Hrvatskoj*. Supilov ideal je samostalna hrvatska država koju će suvereni hrvatski narod stvoriti vlastitim snagama, koristeći krizu dualizma i odnose snaga unutar Monarhije, kao i međunarodne okolnosti. Polazeći od dualizma preko trijalizma i federalizma, Supilo se nije zaustavio u okvirima Monarhije, budući da je njegov krajnji cilj samostalna Hrvatska bez Habsburgovaca. Međutim, u drugoj fazi svoje političke aktivnosti, nakon 1903. Supilo se priklonio mišljenju da se hrvatska državnost lakše može ostvariti preko južnoslavenske zajednice, podrazumijevajući ravnopravnost partnera.¹⁴⁸

Nakon usvajanja južnoslavenskih pozicija, Supilo nije napustio neke od bitnih elemenata pravaštva. On želi okupiti sve hrvatske političke činitelje na planu stvaranja maksimalne hrvatske državnosti. U tom smislu, namjera mu je pridobiti i Srbe. Zalažući se za puni politički aktivizam, Supilo je odbacio pasivno pravaško čekanje da velike sile izazovu slom Monarhije, odnosno frankovačko vjerovanje da će dinastija riješiti hrvatsko pitanje, kao i srpsku politiku u Hrvatskoj da će navedeno pitanje riješiti Srbija. Naime, Supilo nastoji udruženim snagama pokrenuti "nezavisnu politiku". Supilov krajnji cilj je da Hrvatska postane politički subjekt koji će u trenutku sloma Monarhije biti ravnopravni partner Srbiji prilikom eventualnog stvaranja južnoslavenske državne zajednice.¹⁴⁹

Već devedesetih godina, tj. u razdoblju dok boravi u Dubrovniku i uređuje *Crvenu Hrvatsku*, jasno dolazi do izražaja Supilova težnja za okupljanjem svih hrvatskih političkih faktora. U tom smislu, on je uvijek bio voljan surađivati s dalmatinskom Narodnom hrvatskom strankom, iako se nije slagao s njenom oportunističkom politikom. Konačno, na intelektualni razvoj mladog Supila jako je utjecao istaknuti narodnjak dr. Pero Čingrija (1837.-1921.). Međutim, upravo u nastojanju za stvaranjem zajedničke opće hrvatske organizacije Supilo dolazi u sukob s Frankom, koji prioritet daje Monarhiji i pregovorima s dinastijom. Nasuprot Franku, Supilo želi da suve-

¹⁴⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 290, 291.

¹⁴⁹ Mirjana Gross, »Nacionalnointegracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije«, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. Zagreb: Liber, 1981: 297, 298.

reni hrvatski narod vlastitim snagama i vlastitom organizacijom riješi hrvatsko pitanje.¹⁵⁰

U Supilovu stavu prema Srbima uočavaju se znatne razlike u odnosu na uobičajena pravaška gledišta. Supilo priznaje Srbe i ne traži od njih da se deklariraju kao “politički” Hrvati. Njegov politički napor nije usmjeren protiv srpskog imena, već prvenstveno protiv srpskog ekskluzivizma.¹⁵¹ Navedene razlike u stavu Frana Supila prema Srbima proizlaze iz njegova liberalizma, želje za povezivanjem svih političkih snaga u hrvatskim zemljama, kao i stava koji u nacionalnoj borbi prednost daje prirodnom u odnosu na hrvatsko državno pravo.¹⁵²

Za razliku od ostalih pravaških prvaka, pa i samog Trumbića, Supilo nije bio vezan za kult Ante Starčevića. Svoje neslaganje s nekim elementima Starčevićeve ideologije izrazio je mladi Supilo još 1892., kad je odbacio njegovu negaciju srpskog naroda. “Stačević kod nas vidi dvije socijalne kaste od kojih jedna savršeno je dobro, druga pak savršeno zlo: mi ih ne vidimo, mi vidimo samo raznih političkih stranaka sa svojim pogreškama i svojim zaslugama”.¹⁵³ Priznavajući Srbe, Supilo smatra da oni moraju prihvatiti hrvatsko državljanstvo, te zajednički s Hrvatima dati svoj doprinos u borbi za sjedinjenje i samostalnost Hrvatske.¹⁵⁴

Unatoč razlikama između Supilove nacionalne i političke koncepcije i Starčevićeva ideološkog sustava, Supilo je kroz sve tri faze svog političkog života ostao vjeran pozitivnoj pravaškoj jezgri. Njegov novi kurs duboko je prožet pravaškom tradicijom, te prema tome i ideologijom dr. Ante Starčevića.¹⁵⁵

Godine 1892. u Dalmaciji se javlja i treća pravaška grupa, “Hrvatski klub” pod vodstvom liberalnog svećenika Jurja Biankinija (1847.-1928.), koju čine disidenti iz redova Narodne hrvatske stranke. Ova grupa izražava nezadovoljstvo zbog katastrofalnog gospodarskog položaja Dalmacije nakon tzv. vinske klauzule u trgovačkom ugovoru između Italije i Monarhije od 6.

¹⁵⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 291.

¹⁵¹ Stijepo Obad, »Politički rad Frana Supila u Dubrovniku.« *Dubrovnik* 4 (1970): 51, 52.

¹⁵² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 293.

¹⁵³ Nikša Stančić, »Frano Supilo kao pravaš.« *Dubrovnik* 4 (1970): 64.

¹⁵⁴ N. Stančić, »Frano Supilo kao pravaš.«: 63.

¹⁵⁵ Mirjana Gross, »O političkom liku Frana Supila.« *Dubrovnik* 4 (1970): 18, 21.

XII. 1891. Istovremeno, "Hrvatski klub" osuđuje dualističku politiku narodnjaka i njihovo prilagođavanje režimu austrijskog ministra predsjednika Eduarda Taaffea. Od 1892., kada je izabran u Carevinsko vijeće, Biankini povezuje borbu za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske s prosvjedom protiv teškog položaja dalmatinskog gospodarstva.

Biankini se izjašnjava za trijalizam, koji bi trebao omogućiti "miroljubivu misiju" Monarhije na Balkanu. Nasuprot Starčeviću i Supilu, on u sjedinjenoj Hrvatskoj vidi "most" preko kojeg bi Habsburška Monarhija vršila kulturni utjecaj na balkanskim prostorima. Biankini osuđuje austro-ugarsku politiku miješanja u unutrašnji život Srbije. Poput Supila, izraziti je protivnik saveza Njemačke, Austro-Ugarske i Italije.

Biankini nije priznavao srpsko nacionalno ime u Hrvatskoj, već je srpsku naciju isključivo vezivao za Srbiju. U tom smislu, Biankinijev stav prema Srbima u Hrvatskoj nije bio istovjetan s gledištem njegova učitelja Mihovila Pavlinovića, koji je priznavao srpski narod u Hrvatskoj kao "genetički".

Nakon Biankinijeva formalnog izjašnjavanja za pravaštvo uklonjene su i posljednje prepreke za stvaranje dalmatinske Stranke prava, koja 1894. nastaje povezivanjem triju pravaških struja.¹⁵⁶

Dalmatinska Stranka prava stupa u politički život Hrvatske uoči raskola banovinske Stranke prava. Sredinom 1895. dalmatinski pravaši preko svog prvaka dr. Ante Trumbića oštro kritiziraju "moderno" pravaštvo kao oblik političkog oportunitizma, koji nije u skladu s pozitivnim tradicijama pravaštva. Nakon raskola, Stranka prava u Dalmaciji službeno zauzima neutralni stav. Međutim, za razliku od Trumbića i Biankinija, Supilo je odmah stao na stranu domovinaša, dok se don Ivo Prodan priklonio dr. Josipu Franku. Prema tome, banovinski raskol negativno se reflektirao na razvoj novoosnovane dalmatinske stranke.¹⁵⁷

Usprkos negativnim posljedicama raskola banovinske Stranke prava, mlada Stranka prava u Dalmaciji kreće prema usponu, dok tradicionalna Narodna hrvatska stranka doživljava stagnaciju. To je rezultat izrazito opozicijskog pravaškog stava prema vladi u uvjetima teške gospodarske situacije u Dalmaciji, intenzivne propagande dalmatinskih pravaša za sjedinjenje

¹⁵⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 294, 295.

¹⁵⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 299-301, 308.

Dalmacije s Banskom Hrvatskom, kao i oportunističke taktike Narodne hrvatske stranke. Ipak, već 1897. započinje proces približavanja pravaša i narodnjaka, iako Stranka prava i dalje zadržava kritički stav prema njihovoj neadekvatnoj taktici. Godine 1898. Stranku prava napuštaju "čisti" pravaši pod vodstvom don Ive Prodana i osnivaju dalmatinsku Čistu stranku prava, čiji list *Hrvatska kruna* podržava Franka. Međutim, nakon secesije Prodanove struje, tj. raskola u vlastitim redovima, iako brojčano oslabljena, Stranka prava idejno jača. Proces afirmacije dalmatinskih pravaša posebno je izražen osvajanjem gotovo polovice hrvatskih općina, čija zastupstva uživaju znatnu autonomiju. Poslije izbora za Dalmatinski sabor 1901., saborska inicijativa prelazi u ruke pravaša.¹⁵⁸

Narodni pokret u Banskoj Hrvatskoj 1903. najjači je odjek imao u Dalmaciji. U tom smislu, akciju za pomoć Banovini prva je pokrenula dalmatinska Stranka prava i njezin predsjednik Trumbić. Spomenutoj akciji priključili su se i narodnjaci, tako da je proces približavanja Stranke prava i Narodne hrvatske stranke, započet još 1897. u kontekstu sprečavanja izbora talijanaša u Carevinsko vijeće, ostvaren u dramatičnim zbivanjima 1903. na jednom višem stupnju. Izgledalo je da su razlike između obiju vodećih stranaka u Dalmaciji posve nestale. Međutim, oportunizam narodnjaka, pod utjecajem tolerantnog stava namjesništva u odnosu na dalmatinski pokret pomoći Banovini, potisnut je u drugi plan. Ipak, zajednička akcija Stranke prava i Narodne hrvatske stranke na strani Banske Hrvatske predstavlja važnu etapu na putu prema fuziji tih stranaka.¹⁵⁹

U svibnju 1903. prvaci narodnjaka i pravaša odlučili su da se hrvatska većina dalmatinskog sabora obrati vladaru kako bi intervenirala u prilog Banske Hrvatske. Odbijena audijencija izaziva u Dalmaciji ogorčenje prema Beču i Austriji i istovremeno služi radikalnijim elementima za objavljivanje manifesta o stanju u Hrvatskoj, koji ima zadatak prezentirati hrvatsko pitanje pred europsku političku javnost.¹⁶⁰

Na povijesnom zasjedanju dalmatinskog sabora od 19. X. do 12. XI. 1903. predsjednik Stranke prava dr. Ante Trumbić proklamirao je politiku

¹⁵⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 321, 322.

¹⁵⁹ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 185-188.

¹⁶⁰ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 192, 194.

“novog kursa”. Reakcija zastupnika svih dalmatinskih stranaka na izlaganje pravaškog prvaka bila je generalno uzevši pozitivna. Politiku *Drang nach Osten* nisu osudili samo pravaši, već i predstavnici Srpske stranke, talijanaške, Čiste stranke prava, kao i Narodne hrvatske stranke. U tom smislu, naročito je značajan istup radikalne narodnjačke struje, koja se najbliže primakla opoziciji, tj. Trumbićevu stavu. Njen najugledniji predstavnik, dr. Pero Čingrija, izjavljuje: “Ima mnogo trulosti u državi Danskoj, rekao je engleski pjesnik, a ja kažem da je sve trulo amo u našim stranama, da je sve trulo u Habsburškoj monarhiji”. Ovakav sud predsjednika saborske većine morao je izazvati konsternaciju namjesništva, koje je u narodnjacima godinama imalo parlamentarnu podršku. Osim toga, Čingrija je oštro kritizirao vanjsku i unutarnju politiku Monarhije kao antislavensku pod dominacijom Njemačkog carstva.¹⁶¹

Neposredno nakon zatvaranja saborskog zasjedanja u jesen 1903., pravaški prvaci dr. Ante Trumbić i dr. Josip Smolaka (1869.-1956.) otpočeli su s pripremama za praktičnu realizaciju “novog kursa”, obraćajući se prvenstveno mlađoj generaciji pravaša i narodnjaka. “Mladi” polaze sa stajališta da “hrvatska politika ne smije više biti zatvorena sama za sebe, već mora tražiti i jačati uporišta na sve strane, gdje god je to moguće”. Međutim, Trumbićeva akcija bila je preuranjena, jer mlađa generacija dalmatinskih političara još nije bila dovoljno snažna u smislu prevladavanja otpora “novom kursu” i stranačkoj fuziji, kako u redovima Narodne hrvatske stranke tako i u samoj Stranci prava, čiji je prvak Trumbić inicirao novu političku orijentaciju. Važno je istaknuti da Trumbić 1903/4. nije pokušao realizirati fuziju na temeljima dosadašnje politike, već na osnovi “novog kursa” koji je, uz entuzijizam, rađao i elemente skepticizma. Osim toga, zadarski krug oko Biankinija ostao je po strani Trumbićeve akcije, dok početkom 1904. Stranku prava napušta drugi prvak najužeg pravaškog vodstva Smolaka. Prema tome, prva faza “novog kursa” završava bez uspjeha.¹⁶²

Druga uspješnija faza “novog kursa” započinje na pragu jeseni 1904., kada izbija “afera časti”, koja je povezala sve političke strukture Dalmacije protiv dalmatinskog namjesnika Josipa Handela. Pokrajinski sabor u Zadru

¹⁶¹ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 209-216; I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 194.

¹⁶² R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 225-238.

6. X. 1904. jedinstveno zahtijeva demisiju namjesnika. U atmosferi ponovnog oživljavanja duha radikalizma i potiskivanja oportunističkih elemenata aktualizirano je pitanje fuzije Stranke prava i Narodne hrvatske stranke. Konačno, i akutna kriza dualizma imperativno je ukazivala na potrebu stvaranja zajedničke stranke. Ipak, tek u proljeće 1905. dolazi do fuzije Stranke prava s Narodnom hrvatskom strankom pod imenom Hrvatska stranka.¹⁶³

Program Hrvatske stranke - sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom - ističe kao temeljni cilj na putu sjedinjenja svih hrvatskih zemalja u jedno novo izdvojeno državno tijelo. Međutim, nije precizirano o kojim se drugim hrvatskim zemljama radi ni kakav će biti odnos buduće hrvatske države prema Monarhiji. Nejasna formulacija očito je rezultat obostranih koncesija pravaša i narodnjaka u nastojanju da se postigne kompromis. Osim toga, u programu susrećemo i naprednjačku umjetnu konstrukciju o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu, koja nije pridonosila raščišćavanju ionako zamršenog hrvatsko-srpskog kompleksa. Iz navedenog je vidljivo da su u programu Hrvatske stranke ugrađene idejne komponente narodnjaka, pravaša i naprednjaka. "Takav program odražavao je dokle je stigla hrvatska politika u Dalmaciji, koliko je zrela i sposobna da se suoči s predstojećim zbivanjima. Njegove slabosti upozoravale su na nekoherentnost nove stranke, koja će joj, osobito u početku njezina života, smetati da se odlučnije uplete u opću hrvatsku realnost". Ipak, dalmatinska Hrvatska stranka sve do svibanjskih saborskih izbora 1906. tj., do pobjede Hrvatsko-srpske koalicije, predstavlja najvažniji činitelj hrvatske politike.¹⁶⁴

Za razliku od Trumbićeve, Prodanova struja priklonila se Franku neposredno nakon raskola banovinske Stranke prava. Prodana je po svoj prilici privukao Franku njegov hiperlojalni stav prema katoličkoj dinastiji Habsburgovaca. Kad je Prodan 1898., poslije secesije, formirao Čistu stranku prava, *Hrvatska kruna*, glasilo dalmatinskih "čistih" pravaša, stavlja se na stranu Franka. Iako je Prodan do predaneksijskog razdoblja kontinuirano podržavao Franka, njegovi istupi na jesenjem zasjedanju Dalmatinskog sabora 1903. jasno ukazuju da on u svojoj suštini i nije bio frankovac. Godine 1903.

¹⁶³ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 268-270.

¹⁶⁴ R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 271, 272.

vraća se izvornoj pravaškoj ideji dr. Ante Starčevića o samostalnoj hrvatskoj državi koju s ostalim zemljama Habsburške Monarhije veže samo personalna unija. Tom prigodom Prodan se poziva na Starčevićovu teoriju “ugovora”, prema kojoj hrvatski narod ima pravo prekinuti “ugovor” i izabrati novu dinastiju ukoliko se vladar ne drži obveza koje iz njega proizlaze. Ipak, kao konstanta u Prodanovoj ideologiji dominira ideja dinastičnosti, koja ga je i približila Franku. Međutim, za razliku od Franka, Prodan nije bezuvjetno prihvaćao “okvir”, a još manje potpuno pokoravanje vrhovima Monarhije.¹⁶⁵

Nakon fuzije Stranke prava i Narodne hrvatske stranke 1905., tri pravaške organizacije u Dalmaciji nisu pristupile Hrvatskoj stranci: Prodanova (Zadar), šibenska i dubrovačka. Već u jesen 1905. šibenski pravaši i njihov prvak dr. Mate Drinković (1868.-1931.) zauzimaju antifrankovački kurs i u tom smislu dolaze u koliziju s Prodanovom strujom. Istovremeno, Drinković u svom listu *Hrvatska rieč* stoji na pozicijama “novog kursa”. Iako Prodan nastavlja podržava Franka, njegov list *Hrvatska kruna* potkraj srpnja 1906. vrlo oštro reagira na velikoaustrijsku izjavu dr. Ise Kršnjavoga. “Monarhija nam je tako indiferentna da proti njoj nećemo raditi, ali za nju još manje”. Ipak je tek razgovor Wekerle-Frank potkraj 1907. bio povod za definitivno distanciranje Prodana od frankovačke struje.¹⁶⁶

Do konačnog raskola u banovinskoj Čistoj stranci prava dolazi 23. IV. 1908., kada Franka napuštaju sljedbenici dr. Mile Starčevića, koji su najavili “povratak” izvornoj misli dra Ante Starčevića. Raskolu je prethodila trogodišnja kriza Frankove stranke, a njeni prvi simptomi javljaju se još u vrijeme Argusove afere 1905. Kršnjavijev pristup Čistoj stranci prava u rujnu 1906., kao i Frankova samovolja, dovodi stranku banovinskih “čistih” pravaša potkraj 1906. do samog ruba raskola. Tek je razgovor Wekerle-Frank potkraj 1907. bio povod za raskol Frankove stranke. Sam raskol odvija se u atmosferi Frankove suradnje s Rauchovim režimom, neposrednih priprema za veleizdajnički proces i aneksiju Bosne i Hercegovine.

Nakon secesije, dr. Mile Starčević osniva Starčevićovu stranku prava (milinovci). Nova stranka napušta frankovački bezuvjetni okvir Monarhije i istovremeno, za razliku od Franka, osuđuje Rauchov režim kao i frankova-

¹⁶⁵ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 308, 321, 330, 331, 354.

¹⁶⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 342, 349, 353, 354.

čko nastojanje da se spriječi suradnja s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Glavni cilj M. Starčevića bio je “povratak” izvornoj pravaškoj misli Ante Starčevića. U tom kontekstu, rješenje hrvatskog pitanja on vidi u okviru, ali i izvan okvira Monarhije. Nova koncepcija nastaje na temelju predaneksijskom razdoblju prilagođenih komponenti originalne pravaške ideologije, ali i neposrednih utjecaja dr. Ante Pavelaća (1869.-1938.) i dr. Mate Drinkovića.¹⁶⁷

Neposredno nakon raskola Frankove stranke u svibnju 1908. u Dalmaciji dolazi do integracije heterogenih pravaških struja u Zadru, Šibeniku i Dubrovniku. Ponovno se osniva jedinstvena dalmatinska Stranka prava u koju ulaze sljedbenici don Ive Prodana, šibenski i dubrovački pravaši. “Koliko je to bilo moguće u predaneksijskom razdoblju, rezolucija dalmatinske Stranke prava prva je nakon 1894. ponovno istakla državnu samostalnost Hrvatske ne vežući je uz okvir Habsburške Monarhije”. U tom smislu, nova stranka dala je značajnu podršku Mili Starčeviću u njegovoj namjeri da se vrati izvorima originalne pravaške ideologije. Za predsjednika sjedinjene Stranke prava izabran je Prodan, a za potpredsjednika Drinković.¹⁶⁸

Prodanova struja podržavala je banovinsku Čistu stranku prava, tj. frankovce, od njene pojave do 1908. Tek je razgovor Wekerle-Frank, na kojem su uglavljene osnovne konture Rauchove vladavine prilagođene aneksiji, bio povod za Prodanovo distanciranje od Franka. Prema tome, Prodan je uoči aneksije konačno shvatio Frankov odnos prema Monarhiji i definitivno ga napustio.¹⁶⁹

Devedesetih godina pojavila se franjevačka pravaška struja u Bosni i Hercegovini. Franjevci, do tada poklonici ilirskih tradicija Ljudevita Gaja i južnoslavenske ideologije Josipa Jurja Strossmayera, u posljednjem desetljeću prošlog stoljeća postaju pobornicima pravaške ideologije. Njihov list *Glas Hercegovca* (1885.-1896.) mijenja političku orijentaciju oko 1890., tj. ilirsku tradiciju zamjenjuje pravaštvom. S obzirom na stoljetno iskustvo u zjedničkom životu s pravoslavicima i muslimanima, franjevci nisu lako prihvaćali ekskluzivnu pravašku ideologiju.¹⁷⁰ Međutim, “ekskluzivna hrvatska

¹⁶⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 353.

¹⁶⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 354.

¹⁶⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 331.

¹⁷⁰ Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*. Zagreb: Globus, 1985: 161.

ideja mnogo je bolje odgovarala razvoju u Bosni i Hercegovini gdje su se hrvatska i srpska nacionalna ideja razvijale u borbi za Muslimane”.¹⁷¹ Osim toga, promjena u stavu *Glasa Hercegovca* rezultat je oživjele srpske propagande nakon abdikacije Milana Obrenovića, kao i protusrpske propagande pravaškog glasila *Hrvatske*, koji je 1890. preuzeo dr. Josip Frank.¹⁷² Prema tome, prilike u Bosni i Hercegovini bile su nepogodne za razvoj hrvatske nacionalne ideje u južnoslavenskom okviru zbog različitih nacionalnih ciljeva srpske i hrvatske politike u vrijeme i poslije bosansko-hercegovačkog ustanka a i zbog stanja u BiH i hrvatskim zemljama poslije okupacije.¹⁷³

Pravaške ideje akceptirali su hercegovački franjevci posredstvom Prodanova pravaškog tiska iz Dalmacije, prilagodivši ih specifičnim okolnostima bosanskohercegovačke sredine. Prijelomnu točku u idejnoj orijentaciji *Glasa Hercegovca* u svakom slučaju predstavlja 1890. godinu kada list inaugurira oštar stav prema srpskoj politici. U razdoblju vladavine Benjamina Kalaya (1882.-1903.), u nastojanju koatizacije Muslimana, list istovremeno istupa i protiv srpstva i protiv prorežimske “bošnjačke narodnosti”. *Glas Hercegovca* stoji na pozicijama hrvatskog državnog prava, te u tom kontekstu tretira BiH kao hrvatske zemlje. Nasuprot Prodanovu klerikalnom pravaštvu, hercegovački franjevci ne žele identificirati hrvatstvo i katolicizam, pa sugeriraju Muslimanima da ne prihvate srpstvo koje je, prema *Glasi Hercegovca*, istovjetno pravoslavlju.¹⁷⁴

U srpnju 1898. franjevci su pokrenuli novi list *Osvit* (1898.-1907.), koji se u svom programu poziva na Adresu franjevačkog biskupa fra Paškala Bunconjića iz 1878. o sjedinjenju BiH s Hrvatskom. Novi list ima jasno definiran program na temelju prirodnog, narodnog i povijesnog prava. Nastavljajući tradiciju svog prethodnika, *Osvit* zastupa tezu da su Muslimani Hrvati. Iako formalno nije pristupio Čistoj stranci prava u Hrvatskoj, *Osvit* je *mutatis mutandis* zastupao tadašnju frankovačku ideju.¹⁷⁵

Godine 1899. na političkoj sceni Bosne i Hercegovine pojavila se mlada hrvatska inteligencija, koja će se uskoro naći u zajednici s franjevcima u

¹⁷¹ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 12.

¹⁷² M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 14.

¹⁷³ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 11, 12.

¹⁷⁴ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 14, 15.

¹⁷⁵ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 16, 17.

novoj građansko-liberalnoj struji.¹⁷⁶ Već 1900., prigodom svečanog otvaranja franjevačke gimnazije u Visokom, jasno je manifestirano “bratstvo” franjevaca i inteligencije. Oko 1903. hrvatska inteligencija, kao zastupnik mladog građanstva, preuzima vodstvo hrvatske politike u Bosni i Hercegovini. Franjevci postupno gube primat glavnih nositelja nacionalne ideje. Simptomatično je da je baš tada uredništvo *Osvita* preuzeo pripadnik svjetovne inteligencije Đuro Džamonja.¹⁷⁷

Nasuprot građansko-liberalnoj struji franjevaca i inteligencije, već 1900. javlja se i suparnička crkvena struja vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera (1843.-1918.) koja, uz dio katolika, povezuje predstavnike biskupijskog, tj. svjetovnog svećenstva.¹⁷⁸ Stadler želi preuzeti vodstvo nacionalnog pokreta na temeljima identifikacije katolicizma i hrvatstva. Odbacujući nadkonfesionalni stav građansko-liberalne struje, njegovo glasilo *Vrhbosna* (1887.-1945.) oštro kritizira načelo “apsolutne narodnosti” koje zastupa *Osvit*. Stadler nastupa u duhu devize “Bog i vjera, pa Hrvatska”. Stadlerov prozelitizam djelomično pridonosi da se dio muslimanskih prvaka okreće suradnji sa Srbima.¹⁷⁹

U razdoblju afirmacije politike “novoga kursa” u hrvatskim zemljama *Osvit* se suprotstavlja hrvatsko-srpskoj suradnji. U listu se istovremeno negira srpsko pravo na BiH i traži se energična akcija protiv srpskog trgovačkog građanstva kao nositelja te ideje. *Osvit* tretira Srbe kao renegate hrvatstva, osuđujući Hrvate pristaše suradnje.¹⁸⁰

U siječnju 1906. dr. Josip Stadler počeo je izdavati list *Hrvatski dnevnik* (1906.-1918.) s namjerom da, uz podršku svjetovnog svećenstva, preuzme vodstvo hrvatskog nacionalnog pokreta u BiH. Novom listu prethodi jačanje pozicija “novog kursa” i istovremeno slabljenje “čistih” pravaških grupacija u Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj. U samoj BiH prvaci srpskog autonomnog pokreta pokrenuli su u siječnju 1905. list *Srpska riječ* (1905.-1914.), dok u kolovozu iste godine završava devetogodišnja borba Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju (1896.-1905.). Međutim, *Hrvatski dnevnik* se javlja i kao

¹⁷⁶ L. Đaković, *Političke organizacije*: 165.

¹⁷⁷ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 18, 21, 22.

¹⁷⁸ L. Đaković, *Političke organizacije*: 168.

¹⁷⁹ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 19-21.

¹⁸⁰ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 22.

rezultat Stadlerova nezadovoljstva *Osvitom*, koji po Stadleru zanemaruje vjerske svetinje.¹⁸¹ Novi Stadlerov list vodi sustavnu borbu protiv tek osnovane Hrvatsko-srpske koalicije. List nastupa u proaustrijskom duhu, istovremeno napadajući promadžarsku politiku Koalicije. Sredinom 1906. *Hrvatski dnevnik* pristupa sustavnoj antisrpskoj “veleizdajničkoj” kampanji.¹⁸²

Hrvatska inteligencija, kao eksponent građanskih slojeva, oslonjena na tradicijski ukorijenjene franjevce, postavlja temelje Hrvatskoj narodnoj zajednici na proslavi hrvatskog pjevačkog društva “Vlašić” 16. VIII. 1906. u Docu kod Travnika. Nasuprot Stadleru, koji izjednačuje katolicizam i hrvatstvo, Hrvatska narodna zajednica je u duhu franjevačke tradicije, još u fazi osnivanja zauzela nadkonfesionalni stav. Vodstvo nove općenacionalne organizacije, u rukama hrvatske inteligencije, od samog početka izaziva nezadovoljstvo Stadlerove grupe, koja teži stvaranju klerikalne političke organizacije. Latentni sukob klerikalne i građansko-liberalne struje u predaneksijском razdoblju pretvara se nakon aneksije BiH u oštar konflikt suparničkih struja.¹⁸³

Još na spomenutoj skupštini u Docu osnivači Hrvatske narodne zajednice odlučili su predati kralju memorandum za sjedinjenje BiH s Hrvatskom. Inicijativa u pravcu aneksije bila je preuranjena, jer će vrhovi Monarhije odluku u tom smislu donijeti tek potkraj 1907. Kad su se vladajući krugovi konačno odlučili za aneksiju, Ministarstvo financija odobrilo je osnivanje Hrvatske narodne zajednice, koja je trebala poslužiti kao protuteža Srbima i Muslimanima, izrazitim protivnicima aneksije.

Nakon konstituirajuće sjednice od 21. II. 1908., “Središnji odbor Hrvatske narodne zajednice predstavio se javnosti s programom koji zahtijeva sjedinjenje BiH s Hrvatskom u tijesnom spoju s Monarhijom”. Odbor osuđuje Hrvatsko-srpsku koaliciju koja, u strahu za vlastiti integritet, izbjegava osjetljivo pitanje pripadnosti BiH.¹⁸⁴

Predsjednik Središnjeg odbora Hrvatske narodne zajednice dr. Nikola Mandić stalno je tijekom 1908. isticao potrebu aneksije i sjedinjenja BiH s

¹⁸¹ L. Đaković, *Političke organizacije*: 223-224.

¹⁸² M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 23, 24.

¹⁸³ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 25.

¹⁸⁴ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 25-29; M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 251, 252.

Hrvatskom. Nasuprot Stadlerovoj antisrpskoj kampanji, Mandić u okvirima prorežimske politike želi *modus vivendi* sa Srbima. Međutim, politika ugodna režimu i tolerantan stav prema Srbima u predaneksijskom razdoblju nisu se mogli uskladiti. U proljeće 1908., kada je austro-ugarski ministar vanjskih poslova Aloys Aehrenthal inicirao veliku antisrpsku kampanju u Monarhiji, i Mandić se angažirao protiv Srba. Uskoro zatim, gradonačelnik Sarajeva postaje Esad ef. Kulović, a podnačelnik dr. Nikola Mandić. "Bio je to početak njegova uspona do najpovjerljivijeg čovjeka režima".¹⁸⁵

Ipak, Hrvatska narodna zajednica nije podupirala Aehrenthalovu antisrpsku kampanju, koju su u BiH kreirali velikoaustrijski krugovi. Nasuprot tome, Stadlerov *Hrvatski dnevnik* potpuno prihvaća navedenu kampanju, zastupajući tijekom 1908. liniju Čiste stranke prava u Banskoj Hrvatskoj. Prema tome, klerikalni list *Hrvatski dnevnik* piše u duhu Frankovog *Hrvatskog prava* u pravcu obrane režima bana Pavla Raucha, istovremeno napadajući Hrvatsko-srpsku koaliciju. Kad je u Frankovoj stranci 23. IV. 1908. došlo do raskola, dr. Josip Stadler stao je na stranu Franka, osudivši novu Starčevićevu stranku prava Mile Starčevića. Stadlerova politika u BiH uživa podršku protusrpski i protumađarski raspoloženog velikoaustrijskog tiska, koji predviđa početak akcije za sjedinjenje BiH s Hrvatskom tek kad Hrvati, u borbi za integritet Monarhije, potpuno slome dezintegrativne težnje Srba.¹⁸⁶

Mladoturska revolucija ojačala je težnje srpskih i muslimanskih prvaka za uvođenjem autonomije u okupiranim zemljama i istovremeno ubrzala nastojanja hrvatskih prvaka za uspostavljanjem neposrednog kontakta s političarima velikoaustrijskog kruga. U tom kontekstu prednjačio je Nikola Mandić koji, pod utjecajem austrijskih kršćanskih socijala, mijenja svoj stav o aneksiji, podržavajući prvo aneksiju, a tek u drugoj fazi sjedinjenje anektiranih pokrajina s Hrvatskom. Drugim riječima, Mandić je prihvatio stav bezuvjetne aneksije BiH kao Reichslanda, tj. zajedničkog područja Anustrije i Ugarske. Dok je hrvatski tisak u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji osudio Mandićev stav "opće aneksije", Stadlerov *Hrvatski dnevnik* ga je podržao, iako je i dalje inzistirao na povezivanju aneksije BiH s njenim sjedinjenjem s Hrvatskom.¹⁸⁷

¹⁸⁵ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 29-30.

¹⁸⁶ M. Gross, »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini«: 30.

¹⁸⁷ L. Đaković, *Političke organizacije*: 241.

Prvaci Hrvatske narodne zajednice dr. Nikola Mandić i dr. Ivo Pilar (1874.-1933.) našli su se u Beču za vrijeme proglašenja aneksijskog akta. Dan kasnije, Mandić je u bečkom velikoaustrijskom tisku glorificirao habsburšku državnu ideju ne spominjući drugu fazu, tj. sjedinjenje BiH s Hrvatskom. Istovremeno, i Stadler je izrazio zahvalnost vladaru za aneksiju u ime bosansko-hercegovačkih katolika.¹⁸⁸

U audijenciji kod vladara, prvaci Hrvatske narodne zajednice izrazili su zahvalnost hrvatskog naroda povodom proglašenja aneksije. Kralj u svom odgovoru nije ni spomenuo hrvatski narod. Nešto kasnije, Mandić je izradio memorandum za prijestolonasljednika Franju Ferdinanda u kojem "moli potporu dinastije dosada zapostavljanom, lojalnom i dinastičkom hrvatskom katoličkom elementu, koji sada ima zadaću da obzirnom taktikom odgoji Muslimane u dinastičkom duhu. Hrvatsko-muslimanska većina bila bi brana velikosrpskom prodiru i pripremila bi put Monarhiji kao veselili na Jadranu sjedinjenjem BiH s Dalmacijom te Hrvatskom i Slavonijom".¹⁸⁹

U nastojanju da preuzme vodstvo Hrvata-katolika u Bosni i Hercegovini, dr. Josip Stadler organizira posebnu veliku delegaciju koja putuje u Beč. U audijenciji kod kralja Stadler izražava zahvalnost vladaru zbog aneksije, dok u audijenciji kod prijestolonasljednika Franje Ferdinanda ističe želju za sjedinjenjem BiH s Hrvatskom. Vladar u svom odgovoru još jednom zaobilazi hrvatski narod, dok prijestolonasljednik na prijedlog o sjedinjenju izražava misao o Habsburškoj Monarhiji kao zaštitnici svih religija.

Velikoaustrijski krug radije podržava Mandića, jer mu je potrebna hrvatsko-muslimanska suradnja protiv srpskog bloka, koju Stadlerov ekskluzivizam nije bio u stanju ostvariti. Nakon aneksije, odnosi između klerikalne i građansko-liberalne struje, tj. prvaka Hrvatske narodne zajednice sve se više zaoštavaju. Vrhunac sukoba zbio se na glavnoj godišnjoj skupštini Hrvatske narodne zajednice 7. III. 1909. Uz podršku franjevac dr. Nikola Mandić ostvario je većinu.

Pošto je nadbiskup Stadler došao do zaključka da ne može ostvariti dominaciju nad Hrvatskom narodnom zajednicom, odlučio se na stvaranje vlastite organizacije - Hrvatske katoličke udruge.

¹⁸⁸ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 32, 33.

¹⁸⁹ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 33.

Zauzevši kritički stav prema Stadlerovoj politici, glavni ideolog Hrvatske narodne zajednice dr. Ivo Pilar smatra da vrhbosanskom nadbiskupu ne može pripadati vodeća politička uloga samim tim što njegovo imenovanje ovisi o vanjskim činiteljima. Prema Pilaru, hrvatski narod može biti atraktivan samo kao politički a ne konfesionalni element, i to kako za suradnju s Muslimanima i Srbima tako i za samu vladu.¹⁹⁰

Srpske struje

Srpska narodna samostalna stranka osnovana je na području Banske Hrvatske 1881., neposredno nakon priključenja Vojne Krajine Provincijalu. To je razdoblje banovanja Ladislava Pejačevića (1880.-1883.) kada srpska politika u Hrvatskoj, zbog porasta srpskog stanovništva, ulazi u fazu nove kvalitete. Nedugo zatim, "srpski se političari odlučuju za alternativu oslonu na mađarski režim". Nova orijentacija postaje temeljnom odrednicom srpske politike u razdoblju vladavine mađarskog grofa Károlya Khuena Hédervárya (1883.-1903.). Podupirući mađarski režim, predstavnici srpske politike *de facto* pružaju pomoć mađarskim vladajućim slojevima u procesu postupnog eliminiranja hrvatske autonomije.¹⁹¹ Srpski političari odbacuju hrvatske pretenzije na BiH i istovremeno pomažu Khuenovu dualističku politiku koja svim raspoloživim snagama nastoji učvrstiti odvojenost Dalmacije od Banske Hrvatske.¹⁹²

Khuenova prosrpska politika uvjetovana je brojnim činiteljima, između kojih posebno mjesto zauzima proaustrijska orijentacija Kraljevine Srbije u razdoblju vladavine Milana i Aleksandra Obrenovića.¹⁹³ Stoga je oslonac na većinu srpskog građanstva protiv samostalne hrvatske politike bilo temeljno strategijsko obilježje Khuenove vladavine.¹⁹⁴

Nakon dinastijskog prevrata u Srbiji 1903., srpsko građanstvo u Banskoj Hrvatskoj nije više mogla računati na privilegirani status koji je imalo u

¹⁹⁰ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 33-37.

¹⁹¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 132, 133.

¹⁹² J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 132, 133.

¹⁹³ Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb: NIP, 1958: 720, 721.

¹⁹⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 122.

doba Khuenova režima. U toj situaciji banovinski srpski političari postaju skloniji suradnji s hrvatskom opzicijom.¹⁹⁵ Srpski samostanci tada mijenjaju svoju političku taktiku. Do 1903. Srpska narodna samostalna stranka postavljala je kao uvjet svakoj suradnji s Hrvatima zahtjev za službenim istupanjem Banske Hrvatske pod hrvatskim i srpskim imenom. Osim toga, srpsko je građanstvo zahtijevalo zakonsku regulaciju upotrebe ćirilice kao službenog pisma, srpskih nacionalnih simbola i srpskih konfesionalnih škola. Nakon 1903., samostanci smatraju da je u postojećim uvjetima hrvatsko-srpski sporazum nemoguć, te zauzimaju stav da je potrebna zajednička borba za ustavni poredak i afirmaciju hrvatskog i srpskog građanstva. Time su samostanci samo odgodili provođenje u život spomenutih zahtjeva, koji su se i kasnije redovno isticali.¹⁹⁶

Iako su 1903. postavljeni temelji u pravcu približavanja hrvatske i srpske politike, do suradnje dolazi tek potkraj 1905., kada se konačno učvšćuje koncepcija “novog kursa”. Posljednju prepreku na putu povezivanja hrvatskih i srpskih stranaka predstavlja sukob između Srpske narodne samostalne stranke i Srpske narodne radikalne stranke (kao stranka konstituirala se 1903.) u vezi autonomije crkvenih poslova. Međutim, u drugoj polovici 1905. postupno se uklanjaju elementi koji onemogućavaju povezivanje hrvatskih i srpskih građanskih stranaka. Već u lipnju. 1905., na sastanku samostalaca i radikala ostvareni su rezultati na planu izmirenja srpskih stranaka u Banovini. Nakon dubrovačkog sastanka Kluba Hrvatske stranke u Dalmaciji (14. i 15. VIII. 1905.), a posebno nakon Riječke rezolucije (3. X. 1905.), Zadarskom rezolucijom (17. X. 1905.) i zaključcima zadarskog sastanka (14. XI. 1905.) dalmatinske Hrvatske i Srpske stranke završava težak proces približavanja hrvatske i srpske politike.¹⁹⁷ Zadarskom rezolucijom srpski su se zastupnici konačno opredijelili za politiku novog kursa. Na idejnoj podlozi Riječke i Zadarske rezolucije formira se potkraj 1905. Hrvatsko-srpska koalicija u koju ulaze i dvije srpske građanske stranke: Srpska narodna samostalna stranka i Srpska narodna radikalna stranka. U izbornom proglasu Koalicije od 11. XI. 1905. između ostalog se naglašava: “Uvjerenje, da

¹⁹⁵ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 215.

¹⁹⁶ M.(irjana) G.(ross) i D.(ragovan) Še.(pić), »Stranke političke, Hrvatska, Razdoblje od 1883. do 1914.«, u *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb: JLZ, 1971: 177, 178.

¹⁹⁷ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 17-19.

narodu hrvatskoga i srpskoga imena nema ljepše budućnosti, a ni samoga narodnoga opstanka bez zajedničkoga i solidarnoga rada obaju dijelova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zapreka tome radu zajamčenjem ravnopravnosti i slobode srpskog naroda ...”¹⁹⁸

Srpske stranke članice Koalicije usko su vezane za nositelje srpskog kapitala na području Banske Hrvatske. U tom smislu, posebno mjesto pripada Srpskoj samostalnoj stranci, zastupnici Srpske banke, koja organizira srpski kapital u Hrvatskoj i Slavoniji, ali također i u Mađarskoj, Vojvodini, Bosni i Dalmaciji. Konačno, i sami zastupnici Srpske samostalne stranke pripadaju sloju financijski moćnog građanstva. Drugi koalicijski partner, Srpska radikalna stranka, predstavljao je također bogato srpsko građanstvo u Srijemu. Radikali nisu imali značajniju financijsku ulogu na području Zagreba.¹⁹⁹

Iako je Hrvatsko-srpska koalicija formirana krajem 1905., do konačnog sloma mađaronskog režima u Hrvatskoj dolazi tek nakon izbora za Hrvatski sabor u svibnju 1906.

Prema izbornim rezultatima, srpska opozicija, tj. Srpska samostalna stranka dobila je šest, a Srpska radikalna stranka dva mandata. Hrvatska opozicija, tj. Hrvatska stranka prava dobila je dvadeset, Čista stranka prava (frankovci) devetnaest, a Kulmerova grupa tri mandata.²⁰⁰

Početak 1907. frankovci u Hrvatskom saboru provode opstrukciju protiv srpskog nacionalnog imena u adresi Koalicije. U izrazu Hrvatsko-srpske koalicije “hrvatski i srpski narod” frankovci ne vide isticanje ravnopravnosti dviju nacija, već unošenje srpske državne ideje na hrvatski državni teritorij.²⁰¹

Nakon pada vlade Hrvatsko-srpske koalicije, Srpska radikalna stranka u srpnju 1907. napušta Koaliciju. Srpski radikali u Hrvatskoj postupili su u skladu s negativnim stavom Nikole Pašića prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji.²⁰² Protusrpska kampanja u aneksijskom razdoblju 1908.-1909. dovodi

¹⁹⁸ V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*: 792.

¹⁹⁹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 27, 28, 41, 42.

²⁰⁰ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*: 171, 172.

²⁰¹ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 148, 149; M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 345-346.

²⁰² M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 209.

Srpsku samostalnu stranku u položaj proskribirane stranke. Nasuprot tome, protuhrvatski orijentirana Srpska radikalna stranka surađuje s antisrpskim Rauchovim režimom. Među Srbima koji su optuženi i uhićeni u kolovozu 1908. nalazimo upravo članove Srpske samostalne stranke koja nije napustila Koaliciju.²⁰²

Nakon aneksije, tj. u jeku aneksijske krize 12. I. 1909., publicirana je optužnica koja tereti samostalce za subverzivnu djelatnost u Monarhiji. Vrhunac krize, kada je rat protiv Srbije izgledao neizbježan, u ožujku 1909., bio je istovremeno i početak veleizdajničkog procesa u Zagrebu. Međutim, završetak međunarodne krize nakon 25. III. 1909. nije bio i kraj krize u Hrvatskoj, gdje se veleizdajnički proces nastavlja u interesu ugarske vlade sve do 5. X. 1909.²⁰³

Srpski tisak u Hrvatskoj nije se uoči aneksije izjašnjavao o problemu Bosne, iako su Srbi bili protivnici uklapanja okupiranih pokrajina u Habsburšku Monarhiju. Međutim, ipak se posrednim putem može zaključiti da je srpsko novinstvo podupiralo akciju srpsko-muslimanskog bloka u BiH koji traži uvođenje ustavnosti uz zadržavanje postojećeg državnopravnog položaja.²⁰⁴

Nakon aneksije, Srpska samostalna stranka nije se izjašnjavala o državnopravnom položaju Bosne. Njen predsjednik dr. Bogdan Medaković (1854.-1930.) ističe da je aneksija provedena bez suglasnosti naroda, te se u tom smislu zalaze za uvođenje ustavnog uređenja u BiH.²⁰⁵

Geneza Srpske stranke u Dalmaciji usko je vezana uz pojam zemljaštva s jedne²⁰⁶ i okupaciju BiH s druge strane.²⁰⁷ Godine 1879. osniva se Srpska stranka u Dalmaciji, koja se protivi sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom te na taj način ostvaruje suradnju s dalmatinskom Autonomističkom strankom.²⁰⁸ U razdoblju relativne stabilizacije dualističkog sustava, prvak Srpske stranke u Dalmaciji Sava Bjelanović suprostavlja se Pavlinovićevoj koncepciji sje-

²⁰³ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 245 -247.

²⁰⁴ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 251, 257.

²⁰⁵ M. Gross, »Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine.«: 266.

²⁰⁶ Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost, 1968: 412, 413.

²⁰⁷ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 150.

²⁰⁸ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 111.

dinjenja hrvatskih zemalja i BiH na temelju hrvatskog državnog prava. Bjelanović smatra da je krajnji cilj hrvatskog državnog prava kroatizacija Srba i priključenje BiH Hrvatskoj.²⁰⁹

Nakon smrti Save Bjelanovića 1897., u Srpskoj stranci jasno se izražava sukob između “mladih” i “starih” na čelu s visokim pravoslavnim svećenstvom. Nasuprot “mladima”, “stari” su pristaše suradnje s austrijskom vladom i istovremeno protivnici približavanja Hrvatima. Konzervativni elementi s nepovjerenjem gledaju na Srpsku stranku u Dubrovniku pod vodstvom “Srba-katolika”, gdje nije bilo moguće ostvariti dominantnu ulogu pravoslavnog svećenstva. Osim toga, za razliku od proaustrijskih srpskih elemenata, Srpska stranka u Južnoj Dalmaciji, zbog svoje procrnogorske politike, nalazi se u opziciji prema bečkoj vladi.²¹⁰

Od 1901., kada je u Srpskoj stranci otklonjen sukob, stvara se povoljnija atmosfera za suradnju s Hrvatima. Već su u jesen 1903. srpski zastupnici u Dalmatinskom saboru podržali govor predsjednika Stranke prava Ante Trumbića, u kojem je prvi put javno formulirana osnovna koncepcija “novog kursa”. Međutim, tek nakon Zadarske rezolucije (17. X. 1905.) otvoren je put prema dogovoru Srpske i Hrvatske stranke u Zadru 14. XI. 1905., gdje su usvojili zaključak o zajedničkoj borbi za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske i istovremeno naglasili da su Srbi i Hrvati jedan narod. Zadarskom rezolucijom i Zadarskim dogovorom otvoren je prostor za suradnju Hrvatske i Srpske stranke u Dalmaciji na temeljima politike “novog kursa”.²¹¹

Uoči izbora za Carevinsko vijeće 1907. u Srpskoj stranci ponovno izbijaju teški sukobi. U toj konstelaciji oživljava konflikt između političke struje pod vodstvom “Srba-katolika” oko lista *Dubrovnik* i pravoslavnog klera, protivnika novog kursa. Kompleksna predizborna atmosfera opterećena je potencijalnom opasnošću od novog hrvatsko-srpskog sukoba. Međutim, nešto kasnije, kad su hrvatski i srpski zastupnici tijekom lipnja 1907. u ugarskom parlamentu provodili opstrukciju protiv željezničarske pragmatike, naišli su na opću podršku javnog mišljenja u Dalmaciji. Isto tako nakon definitivnog sloma “novog kursa” u Hrvatskoj, Srbi u Dalmaciji odlučno po-

²⁰⁹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 168.

²¹⁰ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 179.

²¹¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 179, 218, 222.

državaju Hrvatsko-srpsku koaliciju u vrijeme zajedničkih manifestacija Hrvata i Srba protiv Mađara i novog bana Sándora Rákodczáyja.²¹²

Od 1905. do 1907. na području Bosne i Hercegovine pojavile su se četiri srpske političke struje s tri lista i jednim časopisom.

Srpsku riječ pokrenuli su vođe autonomnog pokreta na samom početku 1905., tj. na izmaku devetogodišnje borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju (1896.-1905.). Već 1906. grupa oko *Srpske riječi* zauzima ekskluzivno srpski stav u odnosu na katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Dvije godine kasnije, tj. 1908., bivši prvaci autonomne borbe ističu da se “treba dalje držati toga da se o Hrvatima što manje piše, da se tijekom ne bi na ovim zemljama priznali, jer da treba ići za tim da se po primjeru bliskog Dubrovnika probudi srpstvo kod rimokatolika. A priznavanje Hrvata bi ovo s jedne strane osujetilo, a s druge bi silno škodilo s pogledom na Muslimane”. Osim toga, *Srpska riječ* izričito tvrdi da “mi našim katolicima nećemo priznati to hrvatstvo, jer oni to ne osjećaju”.²¹³ S druge strane, *Srpska riječ* nije se protivila ‘novom kursu’ u Hrvatskoj, tj. hrvatsko-srpskoj suradnji, ali ga nije željela primijeniti u Bosni i Hercegovini, kojima je davala isključivo srpski značaj.²¹⁴ Pozivajući se na grupu “Srba-katolika” u Dubrovniku i nešto usporeniji proces integracije hrvatske nacije u okupiranim pokrajinama, krug oko *Srpske riječi* negirao je postojanje hrvatskog naroda na tlu BiH, ali je dobio “novi kurs” u Hrvatskoj.

Najveći dio srpske inteligencije pripadao je struji oko lista *Narod*, koji je počeo izlaziti u Mostaru 1. I. 1907. Inteligenciji nije cilj stranačka već nacionalna organizacija s programom pokretanja akcija za demokratizaciju političkog života. U nacionalnom pogledu *Narod* naglašava srpstvo i u praksi vodi srpsku politiku, iako izražava naklonost ideji južnoslavenske uzajamnosti. List ističe da će Srbi odbaciti načelo negacije i nametanje srpskog nacionalnog imena, zalažući se za konfesionalnu ravnopravnost i autonomiju vjerskih zajednica. Čini se da je *Narod* smatrao da u BiH živi jedan narod.²¹⁵

²¹² M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 172, 173, 203, 207.

²¹³ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.* Sarajevo: Svjetlost, 1976: 150-152.

²¹⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 357.

²¹⁵ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine*: 156.

Treću srpsku struju oko lista *Otadžbina* (Banja Luka, 15. VI. 1907.) čini grupa intelektualaca povezana sa seljaštvom na čelu s književnikom Petrom Kočićem. Ovaj radikalno-nacionalistički krug zalaže se za radikalno rješenje agrarnog pitanja i potpunu autonomiju BiH. U nacionalnom pitanju izražava “duboko uvjerenje, da su BiH, po svom nacionalnom obilježju srpske zemlje” s napomenom da će odbaciti svako nametanje srpskog nacionalnog imena. Međutim, Kočićev krug nije priznavao Hrvate u Bosni, tretirajući ih kao tvorevinu Beča, dok je Muslimane smatrao Srbima. *Otadžbina* poput *Srpske riječi* i *Naroda* posebno inzistira na očuvanju sporazuma s Muslimanima iz 1902. List naglašava da će tražiti oslonac i suradnju i preko granica okupiranih pokrajina, tj. izvan okvira Monarhije, da će pratiti zbivanja u životu Srba i ostalih južnoslavenskih naroda u okviru Monarhije te da će intenzivno propagirati južnoslavensku ideju.²¹⁶

U krugu srpske inteligencije javlja se i proaustrijski orijentirana srpska struja oko dr. Lazara Dimitrijevića, koja se zalaže za radikalno rješenje agrarnog pitanja uz pomoć austrougarskih vlasti. Dimitrijević smatra da će Monarhija osloboditi srpske kmetove ako Srbi budu lojalni prema njoj. S druge strane on vjeruje da će Monarhija, ako riješi agrarno pitanje, trajno učvrstiti svoj položaj u BiH. Godine 1905. dr. Dimitrijević je počeo izdavati časopis *Dan*, a u svibnju 1907. osnovao Srpsku narodnu samostalnu stranku.²¹⁷

Tijekom 1907. dolazi do povezivanja triju politički srodnih grupacija srpskog građanstva i inteligencije, tj. političkih struja oko *Srpske riječi*, *Naroda* i *Otadžbine*, što rezultira stvaranjem Srpske narodne organizacije na Mitrovdanskoj skupštini u Sarajevu od 10.-14. XI. 1907. Program Srpske narodne organizacije polazi od nacionalno-političkih zahtjeva, tj. od autonomije BiH. U državnom pravnom smislu, nova organizacija *de facto* ističe sultanov suverenitet, tj. smatra da je BiH “sastavni dio turske carevine, kojim Austro-Ugarska na osnovu mandata europskih sila upravlja”. Četvrti dio programa naglašava srpski karakter okupiranih zemalja. Prema tome, program ne ističe akutno agrarno pitanje, koje bi moglo poremetiti odnose sa zemljoposjedničkim vodstvom Muslimanske narodne organizacije.²¹⁸

²¹⁶ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine*: 158, 159.

²¹⁷ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine*: 155.

²¹⁸ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine*: 157-163.

Osnivanje Srpske narodne organizacije pozdravila je, pored naprednjačkih listova u Zagrebu i Splitu, i *Crvena Hrvatska* u Dubrovniku.

Osnivanjem Srpske narodne organizacije nisu uklonjene razlike između političkih struja koje su ušle u njen sastav. Iako ih je povezivao zajednički cilj, tj. potpuna autonomija BiH i demokratizacija političkog života, javile su se razlike u pogledu ostalih ciljeva i metoda političke borbe između bivših prvaka autonomne borbe i inteligencije, ali i između grupe oko *Naroda i Otadžbine*. U tom kontekstu, najistaknutiji vođa autonomne borbe, Gligorije Jeftanović, protivi se 1908. pozitivnom stavu inteligencije prema politici Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj. Usprkos razlikama, Srpska narodna organizacija uspjela je očuvati jedinstvo u predaneksijskom razdoblju.²¹⁹

Uoči aneksije, Srpska narodna organizacija u savezu s Muslimanskom narodnom organizacijom predaje ministru Burianu 7. IX. 1908. memorandum u kojem *de facto* odbacuje aneksiju. Neposredno nakon aneksije, predstavnici srpsko-muslimanske opozicije izdali su 11. X. 1908. u Budimpešti proglas narodu u kojem se zalažu za ustav i autonomiju BiH. Budimpeštanski proglas ujedno je i posljednji zajednički akt udruženih predstavnika Srpske i Muslimanske narodne organizacije u razdoblju aneksijske krize.

2. POLITIČKA SITUACIJA U DUBROVNIKU

Tijekom aneksijske krize temeljno obilježje političkom životu Dubrovnika davale su tri političke struje, koje prvenstveno preko svojih političkih tjednika izražavaju stavove prema aneksiji BiH. To su: Samostalna organizacija Hrvatske stranke oko *Crvene Hrvatske*, pravaška struja frankovačke orijentacije oko lista *Prava Crvena Hrvatska* i srpska struja pod vodstvom Srba-katolika oko lista *Dubrovnik*.

Samostalna organizacija Hrvatske stranke nastaje uoči aneksije BiH, kada sljedbenici dr. Pera Čingrije napuštaju Hrvatsku stranku i nedugo zatim, 28. IX. 1908. za područje dubrovačkog i korčulanskog kotara osnivaju Samostalnu organizaciju Hrvatske stranke.²²⁰

²¹⁹ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine*: 164-166.

²²⁰ *C H XVII/75* (1908): 1; *C H XVII/79* (1908): 1.

Dr. Pero Čingrija, jedan od utemeljitelja i prvi predsjednik Hrvatske stranke, izvršio je secesiju kao odgovor na činjenicu da je vrh Hrvatske stranke, nakon rujanske skupštine u Splitu 1908., došao u ruke prvaka austrofilске orijentacije, tj. političara koji su, poput Vicka Mihaljevića tijekom svibanjskih izbora 1907., surađivali s Bečom protiv predstavnika “novog kursa” u Dalmaciji. Kao začetnik novog kursa u Dalmaciji i jedan od tvorca Riječke rezolucije, Čingrija sa svojim istomišljenicima stvara Samostalnu organizaciju Hrvatske stranke u namjeri da na krajnjem hrvatskom jugu sačuva

pozitivnu jezgru Hrvatske stranke. Nisu se slučajno Čingrijini sljedbenici pozivali na duh fuzije iz 1905., tj. na proces koji je približio Narodnu hrvatsku stranku i Stranku prava s jedne, te pozitivno utjecao na donošenje Riječke rezolucije i sporazumjevanje sa Srbima s druge strane.²²¹

Crvena Hrvatska (1891.-1914.) javlja se u razdoblju srpsko-autonomaške općinske uprave u Dubrovniku (1890.-1899.) kao izraz težnji hrvatskog građanstva da se suprostavi srpskom ekskluzivizmu i autonomaškom iredentizmu. Devedesetih godina list je prožet Supilovom ideologijom liberalnog pravaštva, izraslom na temeljima izvorne pravaške misli dr. Ante Starčevića i Eugena Kvaternika s jedne i neposrednog utjecaja na mladog Supila narodnjačke ideologije s druge strane. Već devedesetih godina Supilov ideal bila je samostalna hrvatska država koju će suvereni hrvatski narod stvoriti vlastitim snagama, koristeći krizu dualizma, odnose snaga unutar Monarhije, kao i međunarodne okolnosti.²²² Potkraj 1899. Supilo napušta Dubrovnik, a na pragu novog stoljeća *Crvena Hrvatska* dolazi pod neposredni utjecaj Čingrijina kruga, koji nakon 1903. zagovara idejni koncept “novog kursa”. Nakon fuzije Narodne hrvatske stranke i Stranke prava 1905., *Crvena Hrvatska* (dalje i *CH*) usvaja program Hrvatske stranke koji proglašava da su “Hrvati i Srbi jedan narod”. Prvaci Hrvatske stranke glavni su pobornici “novog kursa” koji zastupa *CH* i *Narodni list*. U lokalnim okvirima *CH* je od 1905. u otvorenom sukobu s “čistim” pravašima, izrazitim protivnicima “novog kursa” oko *Prave Crvene Hrvatske*.²²³ Nakon secesije Čingrijine

²²¹ *CH* XVII/76 (1908): 2; *CH* XVII/77 (1908): 1; *CH* XVII/78 (1908): 1, 2; *CH* XVII/79 (1908): 2.

²²² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 290-294.

²²³ Ivo Perić, *Dubrovačka periodika 1848-1918*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1980: 17,18, 21, 22; R. Lovrenčić, *Geneza politike*: 271.

grupe u rujnu 1908., *C H* postaje glasilo Samostalne organizacije Hrvatske stranke.

Nakon Supila, *Crvenu Hrvatsku* je u intervalu od 1903/4. uređivao književni kritičar Milan Marjanović (1879.-1955.). U aneksijskom periodu *C H* uređuje književni historičar i političar dr. Milorad Medini (1874.-1938.). Obojica su bili intelektualci, temeljito obrazovani u smislu klasičnih obrazaca 19. st. Marjanović i Medini poznavali su europske jezike i literaturu, a živo su pratili svjetska politička zbivanja i kompliciranu problematiku Balkana i Habsburške Monarhije. Obojica su pripadali kulturno-političkom krugu kojemu je osnovno obilježje davao dr. Pero Čingrija.²²⁴

Međutim, Čingrijin krug je istovremeno predstavljao i interese hrvatskog kapitala, odnosno interese višeg sloja hrvatskog građanstva u Dubrovniku. Najvažniji financijski oslon za spomenutu skupinu od 1902. predstavlja Hrvatska vjeresijska banka u Dubrovniku, koja je kao dioničko društvo bila ovlaštena osnivati svoje podružnice na cijelom teritoriju Monarhije, uključivši i BiH. Među dioničarima isticali su se: Ivo Mitrović, Federiko Glavić, Stanko Tuškan, Luko Angeli, Ivo Račić, Baldo Martecchini, Ivo de Giulli i Salamun Mandolfo. Godine 1907. banka je dionički kapital od 500.000 povisila na 1.000.000 kruna. Od 1908. godine Hrvatska vjeresijska banka sudjeluje i u konzorcijalnim poslovima.²²⁵ Osim toga, krug oko Čingrije kontrolirao je i parobrodarsko društvo "Ragusea" koje se, zainteresirano za uspostavljanje južnoslavensko-talijanske trgovačke suradnje, protivilo gospodarskoj politici koju je Beckova vlada provodila prema Balkanu.²²⁶

Pravaška struja u Dubrovniku, kao izraziti protivnik "novog kursa", istupa 1905., kada grupa svećenika, "čistih" pravaša, pokreće u ožujku novi list *Pravu Crvenu Hrvatsku* (1905-1918.). List se javlja uoči fuzije Narodne hrvatske stranke i Stranke prava, tj. u razdoblju afirmacije snaga koje u Dalmaciji podržavaju "novi kurs". Pokretači lista ističu da im je cilj povratak na

²²⁴ I. Perić, *Dubrovačka periodika 1848-1918*: 17 i 18; I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«:132, 133, 237.

²²⁵ Ivo Perić, »O nastanku, ustrojstvu i djelovanju novčarskih zavoda u Dubrovniku u zadnjim decenijama pod austrijskom vlašću. « *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 21 (1983): 7-13.

²²⁶ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 46.

program *P C H* iz 1891. Međutim, *Prava Crvena Hrvatska* (dalje *P C H* ili *Prava*) u političkom sukobu s *Crvenom Hrvatskom* protiv “novog kursa” postupno staje na poziciju političkog hrvatstva frankovačkog tipa.²²⁷

Dr. Melko Čingrija u politici *Prave* vidi urotu dubrovačkih klerikalnih elemenata povezanih s hrvatskim generalom, komandantom austrougarskih vojnih snaga u Dalmaciji Marjanom Varešaninom, protiv politike “novog kursa”. On posebno naglašava da kampanju protiv *Crvene Hrvatske* vode dr. Salamun Mandolfo, kan. don Jozo Crnica²²⁸ i kan. don Ante Ljepopili.²²⁹

Godine 1906. *Prava*, tada sklona Frankovoj opciji, pozdravila je veliko-austrijsku izjavu dr. Ise Kršnjavoga, koji je uvjeravao hrvatsku javnost da se “Velika Hrvatska može stvoriti samo u Velikoj Austriji”. Ostali dalmatinski “čisti” pravaši s konsternacijom su dočekali spomenutu izjavu Kršnjavoga. Vrlo oštro reagirao je i prvak Čiste stranke prava u Dalmaciji don Ivo Prodan.²³⁰

Na samom početku 1907. *P C H* izričito navodi da je don Ante Ljepopili predsjednik Stranke prava u Dubrovniku.²³¹ Istovremeno se naglašava da ga podržavaju istaknuti dubrovački pravaši dr. Salamun Mandolfo i dr. Roko Mišetić (1845.-1908.).²³²

²²⁷ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 200.

²²⁸ Jozo Crnica (1844-1919), kanonik. Gimnaziju je završio u Dubrovniku a teologiju u Zadru. Zaređen je za svećenika 1869. Od 1870. do 1901. župnik je u Konavlima. Od 1901. kanonik stolne crkve dubrovačke. Odlikovan je od strane brojnih austrijskih vlada. Vidi: *List Dubrovačke biskupije* 9-10 (1919).

²²⁹ Državni arhiv u Dubrovniku, *Arhiv Čingrija*, Memoari Melka Čingrije, Peto razdoblje, str. 37-38.

²³⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 341.

²³¹ Antun Ljepopili (1848-1940), kanonik. Gimnaziju i teologiju završio je u Dubrovniku. Zaređen je za svećenika 1872. Obavlja pastoralnu službu na području bivše Dubrovačke Republike, a 1892. imenovan je kanonikom Stolnog kaptola u Dubrovniku. Niz godina bio je urednik *Liste Dubrovačke biskupije*. Godine 1905. pokreće *Pravu Crvenu Hrvatsku*. Od 1906. vođa je Stranke prava u Dubrovniku. Suradivao u listovima: *Hrvatska kruna*, *Croatia*, *Narodni list*, *Narodna Svijest*, *Katolička Dalmacija*, *Hrvatsko pravo*, *Iskra* i *Slovinac*. Kao suradnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu bavio se crkvenom poviješću, posebno proučavajući relikvijar dubrovačke Stolne crkve. Objelodanio je izvore za povijest Stona. Vidi: *Narodna Svijest* XXII/1 (1940). Cjelokupan književi fond Ljepopili je ostavio Gradskoj biblioteci, te se smatra jednim od utemeljitelja Naučne biblioteke u Dubrovniku. Vidi: *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 1-4 (1952): 32-41.

²³² *Prava Crvena Hrvatska* (dalje: *P C H*), III/95 (1907): 3.

Politički sukobi i dueli između dviju grupacija u Dubrovniku, tj. između *P C H* i *C H* izrazito su vehementni. Kao primjer navodim članak *Prave* “Laž u političkoj borbi”, tiskan sredinom ožujka 1907., tj. uoči sloma “novog kursa” u Dalmaciji.²³³ “Lagali su, da smo klerikalci; lagali su, da smo sklopili kompromis s talijanašima; lagali su, da smo povelili borbu iz osobnosti (kao da smo ko i oni); lagali su i lažu, da smo Austrijanci (jer nismo kao oni za Mađare!) ...”.²³⁴ Politika *C H* označuje se kao “nehrvatska, gospodska, protupučka”.²³⁵

Ipak, u mnogim je elementima Ljepopilijev krug bio austrofilski nastrojen, dok se stav *P C H* prema Pešti može označiti kao protumađarski. “Danas Mađari na hrvatskoj pozornici predstavljaju Hamleta, a ne dao Bog, da jednog dana budu igrali ulogu i Falstaffa”.²³⁶

S oslonom na Beč, *P C H* politiku *C H* na liniji “novog kursa”, tj. Hrvatsko-srpske koalicije kojoj na čelu stoji Frano Supilo, ocjenjuje kao “nehrvatsku”. “Mi nalazimo naše spasenje, slobodu i jedinstvo Hrvatske, u slozi svih Hrvata, naši protivnici u slozi i ljubavi Mađarima, od kojih smo trpjeli, trpimo i trpjet ćemo jedino štete”.²³⁷ Uoči izbora za Carevinsko vijeće 1907., kada austrijska vlada objavljuje program ekonomske sanacije Dalmacije u namjeri da izazove slom “novog kursa” na dalmatinskom tlu, *Prava* piše: “Kod svih ministarstava su pune ruke posla, da se počne što prije izvršavati program akcije za ekonomsko podignuće Dalmacije”.²³⁸

Kad je sredinom ožujka 1908., tj. u predaneksijskom razdoblju, na temelju kraljevog reskripta zatvoren Hrvatski sabor u kojem su dvije trećine mandata u rukama Hrvatsko-srpske koalicije, *P C H* u članku “Politička konstelacija”, izdvajajući Hrvatsku stranku prava, napada Koaliciju i njenog prvaka Frana Supila. “Svakako odgoda sabora koaliciji je dobro došla, ili bolje nekim članovima srpsko-hrvatske koalicije. Peštanski mandat, to je središte oko kojega se okreće i patrijotizam i politika nekih članova koalicije”.²³⁹

²³³ *P C H* III/105 (1907): 1.

²³⁴ *P C H* III/105 (1907): 1.

²³⁵ *P C H* III/105 (1907): 1.

²³⁶ *P C H* III/95 (1907): 1.

²³⁷ *P C H* III/103 (1907): 1, 2.

²³⁸ *P C H* III/105 (1907): 1.

²³⁹ *P C H* IV/161 (1908): 1.

Međutim, Koalicija je samo dan prije tiskanja spomenutog članka, 20. III. 1908., objavila Supilov manifest u duhu odlučnosti i istrajnosti u borbi protiv apsolutizma, a za slobodu i samostalnost Hrvatske. Istini za volju, Hrvatsko-srpska koalicija je, po riječima samog Supila, ubrzo zatim napustila duh spomenutog proglasa.

Neposredno nakon raskola u Čistoj stranci prava, 23. IV. 1908. *P C H* objavljuje članak svog dopisnika iz Zagreba pod naslovom "Istupiše" koji, aludirajući na struju Mile Starčevića, u potpunosti odobrava postupke Josipa Franka, posebno naglašavajući njegovu prijevremenu ostavku sredinom ožujka 1908. "Ali neka mi se ne zamjeri, stanovita gospoda nijesu lijepo radila. Dr. Josip Frank je radio sve, da do toga (tj. raskola, op. a.) ne dodje. Odrekao se ljubljani borac predsjedništva, svake časti u stranci. Pustio ih, neka oni rade, neka odreguju, pravac listu (tj. *Hrvatskom pravu*, op. a.). Pa ipak nijesu tim bili zadovoljni. Prema tomu stvar je bila odavna zasnovana. Ne odstupiše prije, jer su se osjećali slabim. Kad dogjoše na vodstvo, očutješe se jačim, slobodnijih ruka. Ako govorim ovako otvoreno, iskreno i nezavijeno, neka mi se ne zamjeri, jer drukčije ne znam govoriti. Osobnosti su bili glavni uzrok svemu ovomu".²⁴⁰

Istoga dana, 2. V. 1908., pojavio se u *P C H* članak drugog dopisnika iz Zagreba pod naslovom "Kod dr Josipa Franka", kao svojevrsan panegirik Franku *non plus ultra*.²⁴¹ "Ako se pisac ovih redaka ponosi danas, da je pravaš, zahvalit mu je jedino dr. Josipu Franku. U najtežim časovima, kad su protivnici napeli bili sve svoje sile, da unište našu misao, laćao sam se govora ovog sposobnog i umnog čovjeka, i tu sam našao dokaza neoborivih za svetost našeg programa. S jedne su strane bili površni i naduti mediokriteti, koji su naprednom frazom (koja je opet plitkim ljudima imponovala) branili koješta nehrvatsko i napadali Starčevićanstvo, s druge je strane stao čovjek, rekao bi genij, koji je nepobitnim argumentima navale ne samo odbijao, nego zemljište neprestano osvajao".²⁴² U razgovoru s nepoznatim dopisnikom *P C H* Frank je egzodus sljedbenika Mile Starčevića ocijenio na slijedeći

²⁴⁰ *P C H* IV/167 (1908): 1. Članak potpisan velikim slovom P. datiran je u zagrebu 27. IV. 1908.

²⁴¹ *P C H* IV/167 (1908): 1. Članak potpisan velikim slovom V. datiran je u Zagrebu 27. IV. 1908.

²⁴² *P C H* IV/167 (1908): 1.

način: “Po mom mišljenju kao političar smatram njihov korak uprav zločinčkim za hrvatski narod. Baš, kad su se na najvišem mjestu stali najozbiljnije zauzimati s hrvatskim pitanjem, kad su htjeli, da se jednom više odluči sa sudbinom Herceg-Bosne, kad se je uzimalo u kombinaciju našu stranku složnu i jaku i njen narodni program, kad - kako su stvari stale - nije bilo daleko od slobode i jedinstva Hrvatske, tad se baš trebalo, da ovi ljudi počine ovaj zločin. Što će sad narod hrvatski? Kako će ovo na nj djelovati? Neće li nas ovo zbaciti koji korak nase na korist našim protivnicima?”²⁴³

Istovremeno članak *Prave* “Razdor u našoj stranci u Zagrebu” prva je neposredna reakcija samog lista na raskol Frankove stranke.²⁴⁴ “Mi dok iz svega srca žalimo toliku nesreću, nećemo još da svoju izrečemo o sporu: svakako, da je pravog domoljublja, bili bi se pregorjeli i osobni nesporazumi i sačuvala stega”.²⁴⁵ Međutim, *P C H* ponovno glorificira Frankovu demisiju, ističući da se Starčević udaljio od “čistoga stanovišta stranke”.²⁴⁶ Prema ovim člancima može se zaključiti da su dubrovački pravaši neposredno nakon raskola podržali Franka.

Već 2. V. 1908., u kratkom napisu “Starčevićanska skupština”, *P C H* u optimističkom tonu najavljuje opću skupštinu dalmatinskih pravaša za 14. svibnja iste godine u Splitu.²⁴⁷ *Post festum*, nakon konstituirajuće skupštine na kojoj su se ponovno organizirale pravaške struje, tj. Šibenčani, Dubrovčani i prodanovci kao jedinstvena Stranka prava u Dalmaciji, *Prava* publicira članak pod naslovom “Skupština naše stranke”, koji oduševljeno pozdravlja spomenutu fuziju.²⁴⁸ Međutim, dok je osnivačka skupština *tacite* prelazila preko pravaško-obzoraškog programa iz 1894.,²⁴⁹ *P C H* ističe da će dalmatinski pravaši najbolje pomoći banovinskim pravašima ako se budu striktno držali programa iz 1894., koji se u interpretaciji *Prave* tretira kao konačna oporuka dr. Ante Strčevića.²⁵⁰ Prema tome, dok osnivačka skupština jedinstvene Stranke prava u Dalmaciji sredinom svibnja 1908. Habsburšku Mo-

²⁴³ *P C H* IV/167 (1908): 1.

²⁴⁴ *P C H* IV/167 (1908): 1.

²⁴⁵ *P C H* IV/167 (1908): 1.

²⁴⁶ *P C H* IV/167 (1908): 1.

²⁴⁷ *P C H* IV/167 (1908): 3.

²⁴⁸ *P C H* IV/170 (1908): 1.

²⁴⁹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 354.

²⁵⁰ *P C H* IV/170 (1908): 1.

narhiju nije ni spominjala, *P C H* nedugo zatim inzistira na programu iz 1894., kojim se ostvarenje hrvatske državnosti traži u okviru Monarhije.

U predaneksijskom razdoblju posebno je interesantan zajednički istup triju stranaka u Dubrovniku, održan 17. V. 1908. Stranka prava, Hrvatska stranka i Srpska stranka oštro osuđuju sustvano negiranje hrvatske državnosti od strane “novog Khuena Hedervarya”.²⁵¹ Na skupštini je istoga dana govorio i predstavnik Stranke prava, mladi pravnik N. Caput, koji je između ostalog rekao: “Danas sjedi na časnoj banskoj stolici hrvatskih mučenika Zrinjskih i Frankopana čovjek (Pavao Rauch, op. a.), koji po što po to hoće da na nikad i od nikoga nepodjarmljenoj Hrvatskoj uzakoni biljeg magjarske provincije”.²⁵² Istup *P C H* u ovom slučaju nije bio frankovački.

Međutim, u pomanjkanju izvornog materijala, tek se za razdoblje aneksijske krize može utvrditi izraziti protusrpski stav *P C H*. Poput većine pravaša starije generacije, grupa oko *Prave* dosljedno je zastupala teoriju “političkog” naroda, tj. nije priznavala nacionalne Srbe u zemljama hrvatskog državnog prava. Stoga *P C H* nije priznavala nacionalni identitet Srba ni u BiH, tretirajući te zemlje kao isključivo hrvatske.²⁵³

U aneksijskom razdoblju formalni odgovorni urednik *P C H* bio je izvjesni Frano Schick.²⁵⁴ Međutim *P C H* su stvarno uređivali i usmjeravali političari iz crkvenih krugova, među kojima su posebno važni bili don Ante Ljepopili i don Jozo Crnica. Po frankovački intoniranim člancima posebno se isticao vanjski suradnik lista don Ante Jasprica.²⁵⁵

Prema Ljepopiliju, pristaše Stranke prava u Dubrovniku regrutiraju se u redovima nižeg građanstva, radništva i svećenstva iz okolice grada. Za bogatiji sloj građanstva i inteligenciju Ljepopili kaže da inkliniraju Srbima i da su antihabsburški nastrojeni.²⁵⁶ Prema vlastitom priznanju *Prave*, većina

²⁵¹ *P C H* IV/170 (1908): 2.

²⁵² *P C H* IV/170 (1908): 2.

²⁵³ *P C H* IV/191 (1908): 2.

²⁵⁴ *P C H* III/108 (1907): 2, 3. “Naš suradnik gosp. Frano Schick današnjim je brojem i odgovorni urednik našeg lista”.

²⁵⁵ Ante Jasprica (1872-1930), svećenik. Gimnaziju je završio u Dubrovniku, a teologiju u Zadru. Godine 1897. zaređen je za svećenika. Do 1929. aktivan u pastoralnoj službi na Pelješcu, Konavlima, Župi i Dubrovačkom primorju. Suradivao je u brojnim listovima. Vidi: *List dubrovačke biskupije* XXX/ 1-2 (1930): 28.

²⁵⁶ Iso Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike II*. Zagreb: Mladost, 1986: 580.

dubrovačke inteligencije nije na strani Stranke prava. “Opet ćemo i to priznat, da nemamo većinu inteligencije one, što je oni (tj. Čingrijin krug, op. a.) smatraju takovom, one s doktorskim titulama ili kapitalom”.²⁵⁷ Stranka prava u Dubrovniku, poput Frankove stranke u Banovini, najveći broj svojih sljedbenika imala je u redovima trgovačko-obrtničkog sloja, a dijelom i radništva.

Sukob grupacije oko *PCH* i Čingrijinog kruga oko *CH* usko je vezan za aktivnost dviju konkurentskih banaka u Dubrovniku, tj. Hrvatske pučke štedionice (osnovana 12. IV. 1904.) i Hrvatske vjeresijske banke. Dok se prva u rukama svećenstva oslanja na slovenski crkveni kapital, druga je na čelu s Melkom Čingrijom orijentirana na češki kapital.²⁵⁸ Žestoki napad *PCH* sredinom travnja 1907. na Hrvatsku vjeresijsku banku vrlo dobro ilustrira težinu sukoba dviju suprotstavljenih interesnih grupa.²⁵⁹

S obzirom na te posebnosti, Dubrovnik u povijesti pravaške političke prakse u Dalmaciji predstavlja svojevrsni fenomen, jer je jedino u ovom gradu djelovala pravaška organizacija orijentirana većim dijelom na političku liniju Josipa Franka.²⁶⁰ Osim toga, ta je grupacija i kasnije djelovala nezavisno od politike dalmatinskih čistih pravaša. Iako je dubrovačka pravaška struja slijedila Frankovu liniju u nekim temeljnim odrednicama, ona ipak nije dijelila Frankove političke poglede u vezi s problemima onog dijela Hrvatske koji se nalazio pod mađarskom dominacijom. Razlike su proizlazile iz različitog procesa nastanka i širenja pravaške misli. Kao što su se pravaške ideje javile u Dalmaciji dva desetljeća nakon pojave prvog pravaškog idejnog koncepta Eugena Kvaternika (1825.-1871.) *La Croatie et la confédération italienne*, tako i ideologija “modernog pravaštva”²⁶¹ nalazi svoj ambijent u Dubrovniku u krugu jednog dijela katoličkog svećenstva, manjeg dijela inteligencije i znatno šireg kruga sitnog građanstva tek nakon 1905.

Nakon velikog ustanka naroda Bosne i Hercegovine 1875.-1878. dolazi do formiranja posebne Srpske stranke u Dalmaciji 1879. Ova stranka okuplja Srbe u austrijskoj Dalmaciji, kao i “Srbe-katolike” u Dubrovniku. Od

²⁵⁷ *PCH* III/108 (1907): 1.

²⁵⁸ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 25, 26, 46, 47; I. Perić, »O nastanku, ustrojstvu i djelovanju novčarskih zavoda.«: 14-16.

²⁵⁹ *PCH* III/109 (1907): 2.

1892. Srpska stranka tiska u Dubrovniku politički tjednik *Dubrovnik*, koji kontinuirano izlazi do početka Prvog svjetskog rata.²⁶²

Iako se pristaše Srpske stranke u Dubrovniku, prvenstveno među “Srbi-ma-katolicima”, javljaju još početkom osamdesetih godina, do definitivnog razlaza s Hrvatima, pristašama Narodne stranke dolazi tek 1885. “Stranačka podvojenost između Hrvata i Srba postala je otada otvorena politička stvarnost i u Dubrovniku”.²⁶³ Srpsku stranku u Dubrovniku vode “Srbi-katolici”, uzak ali istovremeno vrlo utjecajan krug intelektualaca i plemstva. Na pragu devedesetih godina u Dubrovniku obitava vrlo mali broj Srba pravoslavne vjere. Prema popisu od 31. XII. 1890., u Dubrovniku je živjelo svega 6,4% pravoslavnih stanovnika.²⁶⁴

Dok Narodna hrvatska stranka pada u krizu i apstinira, Srpska stranka, iako statistički slaba, udružena s autonomašima pobjeđuje na općinskim izborima u Dubrovniku 22-24. V. 1890. Na taj način dubrovačka općina prelazi u ruke srpsko-autonomaške koalicije (1890.-1899.).²⁶⁵

U srpnju 1892. utemeljen je *Dubrovnik* s programom *Srpskog glasa*, tj. glasila Srpske stranke u Dalmaciji. U skladu sa stavovima dalmatinske Srpske stranke, i *Dubrovnik* se suprotstavlja hrvatskoj političkoj misli, tj. izjašnjava se protiv sjedinjenja Dalmacije s Banskom Hrvatskom.²⁶⁶ Nasuprot *Dubrovniku*, Supilova *Crvena Hrvatska* zastupa hrvatsku političku misao, suprotstavljajući se srpskom ekskluzivizmu, ali ne i srpskom nacionalnom imenu.²⁶⁷

Nakon smrti uglednog prvaka Srpske stranke Save Bjelanovića 1897., u dalmatinskoj Srpskoj stranci jasno se izražava sukob između “mladih” i “starih”, koji izravno pogađa srpsku struju u Dubrovniku. Konzervativni elementi na čelu s visokim pravoslavnim klerom s nepovjerenjem gledaju na Srpsku stranku u Dubrovniku pod vodstvom “Srba-katolika”, u kojoj nije

²⁶⁰ P C H V/217 (1909): 1.

²⁶¹ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*: 428.

²⁶² I. Perić, *Dubrovačka periodika 1848-1918*: 15-20.

²⁶³ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 153-161.

²⁶⁴ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 169.

²⁶⁵ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 169-172.

²⁶⁶ I. Perić, »Politički portret Pera Čingrije.«: 177.

²⁶⁷ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 173.

bilo moguće ostvariti dominantnu ulogu pravoslavnog svećenstva. Osim toga, srpskim proaustrijskim konzervativnim elementima smetala je procnogorska politika Srpske stranke u Južnoj Dalmaciji, koja je tu stranku dovodila u opoziciju prema Beču.²⁶⁸

Neprijateljski stav srpskih konzervativaca prema “Srbima-katolicima” u Dubrovniku najjasnije dolazi do izražaja u autobiografiji Nikodima Milaša (1845.-1915.), episkopa zadarsko-istrijskog (1890.-1911.), koji žestoko napada dubrovačke “Srbe-katolike” negirajući njihov srpski nacionalni identitet.²⁶⁹ Milaš poistovjećuje srpstvo i pravoslavlje, a “Srbe-katolike” proglašava neprijateljima pravoslavne vjere. Autor ističe “da sve to .katoličko Srpstvo. sastavljaju desetak ako ne i manje, ambicioznih pismenih Dubrovčana, koji su uza se imali možda još stotinak nepismenih ili polupismenih Dubrovčana, koje su oni ovako ili onako novčano pomagali, a za koje ambiciozne pismene Dubrovčane .katoličko Srpstvo. nije drugo bilo, kao što nije ni danas, nego pusta reklama”.²⁷⁰ Za *Dubrovnik* pisac tvrdi da je nakon 1897. utjecao na liberalna srpska glasila van Dalmacije. “Mirni i tobože tolerantni prema pravoslavnoj vjeri za života Bjelanovićeve *Dubrovnik* je pokazao svoju čud, čim je prestala Bjelanovićeve kontrola”.²⁷¹ Godine 1898. episkopa Milaša je naročito revoltiralo pismo koje mu je uputio prvak Srpske stranke u Dalmaciji, Dubrovčanin dr. Antun Pugliesi, u kojem zastupa tezu o zastarjelosti teorije “da su Pravoslavlje i Srpstvo dva pojma, koji se ne mogu odvojiti”.²⁷² Potrebno je istaknuti da je, prema Milaševu tumačenju, dr. Pugliesi prvenstveno poslovni čovjek zainteresiran za građevinske koncesije u Južnoj Dalmaciji, koje u Beču može lakše ostvariti ako se predstavi kao politički lider.²⁷³

Međutim, činjenica je da je dr. Antun Pugliesi bio predstavnik srbokatoličkog kapitala u Dubrovniku.²⁷⁴ Istovremeno, on je bio i prvak Srpske stranke u Dubrovniku i vođa srpske struje u južnoj Dalmaciji, koja se su-

²⁶⁸ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 179.

²⁶⁹ Marko Jačov, *Autobiografija Nikodima Milaša*. Mešovita građa (Miscellanea) 12. Beograd, 1983: 96-98.

²⁷⁰ M. Jačov, *Autobiografija Nikodima Milaša*: 96-98.

²⁷¹ M. Jačov, *Autobiografija Nikodima Milaša*: 96-98.

²⁷² M. Jačov, *Autobiografija Nikodima Milaša*: 96-98.

²⁷³ M. Jačov, *Autobiografija Nikodima Milaša*: 96-98.

²⁷⁴ M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 45.

prostavlja konzervativnoj struji s visokim pravoslavnim klerom na čelu.

Osim toga, u Dubrovniku od 2. XI. 1902. djeluje Srpska štedionica, koja u razdoblju “novog kursa”, tj. 1905., podiže razinu financijskog poslovanja na viši stupanj.²⁷⁵

Kada je 1901. donekle otklonjen sukob unutar Srpske stranke u Dalmaciji, stvoreni su povoljniji uvjeti za suradnju sa Hrvatima. Narodni pokret u Hrvatskoj 1903. pozitivno je djelovao na proces poboljšavanja hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji. Za hrvatsko-srpsku slogu posebno se zalaže *Crvena Hrvatska*, koju u srpnju 1903. preuzima Masarykov učenik, naprednjak Milan Marjanović. Istovremeno, u Dubrovniku se vode i prvi hrvatsko-srpski pregovori. Na zasjedanju Dalmatinskog sabora u jesen 1903. srpski zastupnici su podržali prvi put javno formuliranu koncepciju “novog kursa”. Ipak, tek je Zadarskom rezolucijom i Zadarskim dogovorom 1905. stvoren prostor za suradnju Hrvatske i Srpske stranke u Dalmaciji. Međutim, kada u proljeće 1907. ponovno u Srpskoj stranci izbijaju teški sukobi, još jednom oživljava konflikt između kruga oko *Dubrovnika* i austrofilski nastrojenog pravoslavnog klera, protivnika “novog kursa”.²⁷⁶

Početak 1908. *Dubrovnik* ocjenjuje osnivanje Srpske narodne organizacije u BiH tijekom studenog 1907. kao veliku tekovinu srpskog naroda u okupiranim pokrajinama.²⁷⁷ “Pri jadnom stanju naše braće u Bosni i Hercegovini, opet moramo sa zadovoljstvom da zabilježimo jednu veliku njihovu tečevinu. Jad i nevolja koja ih bježe sa svih strana, osvijestila je Srbe u Bosni i Hercegovini, te uvidješe da im još ostaje jedini spas u organizaciji i zajedničkom radu. Sarajevska skupština (osnivačka skupština Srpske narodne organizacije, op. a.) u prošloj godini svijetla je točka u političkoj i mučnoj borbi naše braće”.²⁷⁸ Tretirajući bosanske Muslimane kao Srbe, list ističe: “Pa sloga Srba pravoslavnih i muslimana, koja se svakim danom sve jače ispoljuje, može nas samo nadom puniti, da će srpski narod u Bosni i Hercegovini jednog dana potpuno izvojtiti svoja prava u borbi za očuvanje svojih

²⁷⁵ I. Perić, »O nastanku, ustrojstvu i djelovanju novčarskih zavoda: 13, 14.

²⁷⁶ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 179, 217, 218, 222; M. Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*: 172.

²⁷⁷ *Dubrovnik* XVII/2 (1908): 2.

²⁷⁸ *Dubrovnik* XVII/2 (1908): 2.

svetinja: imena i vjere. To želimo našoj braći da im što bliža budućnost donese, jer i mi shvaćamo, i mi smo okusili i još danas znamo, što je to borba za pogažena prava, borba za očuvanje svojih srpskih svetinja”.²⁷⁹ Prema tome, tretirajući osnivanje Srpske narodne organizacije kao veliku tekovinu srpskog naroda u BiH, *Dubrovnik*, *de facto* odobrava njen program, koji ističe sultanov suverenitet u BiH, zalaže se za autonomiju BiH i naglašava srpski karakter okupiranih zemalja.

Već sredinom veljače 1908., komentirajući poznatu izjavu austro-ugarskog ministra vanjskih poslova Aehrenthala u delegacijama od 27. I. 1908. o produženju bosanske željeznice kroz Sandžak do Mitrovice, *Dubrovnik* u članku zastupnika Srpske stranke u Dalmatinskom saboru Đura Vukotića²⁸⁰ implicite nagovještava predstojeću aneksiju BiH.²⁸¹ “Izjava, koju je baron Aehrenthal činio (učinio, op. a.) u oči čitave Evrope, da je Austro-Ugarska posjedom Bosne i Hercegovine postala balkanska vlast, ima dubokog političkog značenja. Ministar Aehrenthal nije toliko naivan, da bi se bez razloga istrčao sličnom političkom izjavom. Izjava je tu, a plan je proziran; znači da je gosp. Ministar u balkanskoj politici toliko daleko dotjerao, da misli da ga niko više ne može spriječiti; znači da je našao tačke, koje mu imaju poslužiti kao sigurne operacione baze za ostvarenje ideala Austro-Ugarske politike. Austro-Ugarska je velevlast. Kao takova na primjeru svih ostalih velikih vlasti, traži da se širi; ona to smatra za prijeku potrebu, jer bi inače zaostala u utakmici. Sa sve tri strane stisnuta je drugim velesilama kao gvozdanim obručem. Balkan je jedini meki prijelaz na koji je ona već odvana bacila svoj osvajački pogled”.²⁸²

U predaneksijskom razdoblju i na početku aneksijske krize kao vlasnik i izdavač *Dubrovnika* navodi se Srpska dubrovačka štamparija dr. Mata Gracića i dr. pod formalnim uredništvom Antuna Zipfela. Tijekom aneksijske krize, tj. na samom početku 1909., u ulozu vlasnika, izdavača i odgovor-

²⁷⁹ *Dubrovnik* XVII/2 (1908): 2.

²⁸⁰ Đuro Vukotić bio je zastupnik Srpske stranke u Dalmatinskom saboru u razdobljima od 1883. do 1885. i od 1889. do 1908. Ivo Perić, *Dalmatinski sabor 1861-1912. (1918.) god.* Zadar: Zavod za povijesne znanosti, 1978. 230.

²⁸¹ *Dubrovnik* XVII/7 (1908): 1.

²⁸² *Dubrovnik* XVII/7 (1908): 1.

nog urednika lista javlja se dubrovački “srbo-katolik” Kristo P. Dominković.²⁸³

Dubrovačka politička glasila prema aneksiji Bosne i Hercegovine

Crvena Hrvatska

Uoči aneksije BiH, potkraj kolovoza 1908. *Crvena Hrvatska* objavljuje analitički članak pod naslovom “Što će od Bosne biti!” u kojem se već na samom početku konstatira da je mladoturska revolucija do krajnosti aktualizirala problem Bosne.²⁸⁴ Pod pritiskom mladoturske revolucije u srpnju 1908. sultan Abdul Hamid (1876.-1909.) proglašava ustav iz 1876. Ističe se da u Bosni mora doći do promjena, jer je pokret za autonomiju dosta snažan, a predviđa se i mogućnost izbivanja ustanka ukoliko se ne udovolji zahtjevima naroda. Europski tisak, konstatira list, a posebno slavenski, njemački i turski, zahtijeva da i Austrija nakon trideset godina vladanja uvede ustavno stanje. U nastavku se kaže da bi se, ukoliko Monarhija ne postupi u smislu sugestija europskog javnog mišljenja, mogla naći u paradoksalnoj situaciji da mladoturci protegnu svoj ustav i na Bosnu i Hercegovinu. Ova opasnost je na neki način bila prisutna, s obzirom na činjenicu da je turski sultan, na temelju čl. 25 Berlinskog ugovora i Carigradske konvencije formalno-pravno zadržao suverenitet nad okupiranim pokrajinama. S druge strane, iznosi se da bosanska vlada prolongira donošenje ustava s objašnjenjem da narod u

²⁸³ Kristo P. Dominković, (1877-1946), jedan od političkih vođa dubrovačkih Srba-katolika oko lista *Dubrovnik*. U rodnom Dubrovniku završio je 1897. gimnaziju, a zatim odlazi na studij medicine u Beč. Potkraj stoljeća prekida studij, bavi se novinarstvom, surađuje u *Dubrovniku* i zadarskom *Srpskom glasu*. Već 1905. postaje odgovorni urednik *Dubrovnika*. Sa skupinom istomišljenika Dominković je u tom razdoblju utemeljio društvo “Dušan Silni”. Početkom 1909. postaje vlasnik, izdavač i odgovorni urednik *Dubrovnika*. Za vrijeme prvog svjetskog rata uhićen je i interniran. Između dva rata obnavlja list *Dubrovnik*. Za vrijeme drugog svjetskog rata ponovno uhićivan. Umro je u Dubrovniku 1946. Za ove podatke zahvaljujem gospođi Zori Benković rod. Dominković.

²⁸⁴ *C H XVII/70* (1908): 4.

POLITICAL PARTIES IN DUBROVNIK AND THE ANNEXATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

PERO DEPOLO

Summary

In the broader context of the 1908 Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina, the author analyzes the attitudes of the leading Croatian political parties - the Croat-Serb Coalition (Hrvatsko-srpska koalicija), the Party of Rights (Stranka prava), and Serbian groups that supported the official Serbian policy - on that matter. In addition to describing Dubrovnik's political milieu at the dawn of the twentieth century, the author highlights some profoundly opposing views concerned with the annexation of Bosnia-Herzegovina which had been proclaimed in the bulletins *Crvena Hrvatska* (CH), *Prava Crvena Hrvatska* (PCH), and *Dubrovnik* by the Croatian Party (Hrvatska stranka) (later to become a coalition), Dubrovnik's Radical Right (Čisti pravaši), and the Serbian Party.

While PCH openly welcomed the idea of annexation, CH, in spite of obvious reservations, truly approved of it. Contrary to the two former bulletins, *Dubrovnik* protested vehemently against Bosnia's annexation. PCH viewed annexation as a step towards the resolution of the Croatian issue in an integral sense, whereas CH considered it a step toward the integration of the South Slavic peoples in the Austro-Hungarian Monarchy. *Dubrovnik's* views, however, differed greatly from the two other political journals because it saw the annexation as a threat to the existence of the Serb nation and the independent position of Serbia. Therefore, as far as this issue was concerned, PCH generally endorsed exclusive Croatism; *Dubrovnik*, Greater-Serbian policy; and CH, South Slav unity.

These considerable discrepancies on the issue of Bosnian annexation result from the diametrically opposed ideological positions of Dubrovnik's three political currents. The independent organization of the Croatian Party, led by Dr Pero Čingrija, who represented Dubrovnik's upper middle class, saw the resolution of the Croat issue in Yugoslavism - that is, in the unifica-

tion of the South Slavic nations of the Empire. Dubrovnik's Party of Rights, led by Don Ante Liepopili and representing part of the catholic clergy, the tradesmen, and the artisans of Dubrovnik, approached the Croat issue exclusively within a Croatian framework and dynastic support. The Serbian current, led by the Serbian-Catholics under Dr. Antun Pugliesi, Belgrade's representative in Dubrovnik, advocated the Greater-Serbian idea.